

Манен

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 92 (17229)

2006 чылдың
ИЮЛЬ 27,
четверг

Номерни парлалгаже
дужагааны:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.30.
Садар өртээ 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ХӨЙ-НИИТИ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ ТУРГУСТУНГАН

Бо хүннерде Каа-Хемнің Көк-Тейде Азия кубогу дээш камгалакчыларның эртип турар бир дугаар делегей маргылдаазының лагеринге, Сергей Шойгунуң киржилгези-биле Россияның камгалакчылар эвилелиниң тургузукчу

ону тургузары дээш чангыс үн-биле бадылааш, Россияның Онза байдалдар яамызының сайыдының бирги оралакчызы Юрий Воробьевту Россияның камгалакчылар эвилелиниң удуртукчузунга сонгаан.

конференциязы болуп эрткен. Организацияның Дээди чөвү-Конференцияның киржикчилери делинге 16 кижиге сонгуттурган.

Конференцияның мандат комиссиязының дыңнатканы-биле алырга, Россияның камгалакчылар эвилелиниң 53 регионнар организациялары федерацияның субъектилеринде тургустунган болуп турар.

Бистиң корр.

Таңды Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Хүндүлүг Шериг-оол Дизиживич Силерге

Силерге хан төрөл сенгел тываларының өөрүшкүзүнүң карак чажы сиңген бо байырымның чагаавыс чедер буянның хүннүң амыр-мендизин айтырып, Силерниң шылгараңгай мерген угааныңарга сөгүрүп, буянның чагаай чорууңарга курлак чедир мөгейип тур бис.

Бистиң чалалгавысты шын сеткилицер-биле хүлээп ап, төре-чазааңарның, тыва чонуңарның чымыштыг ажил-херээ дээш, чай алынмааныңарны улуг кичээңгей-биле дыңнадывыс. Ал-бодуңар чай чок-даа болза, өске күрүңеде чурттап чоруур каш санныг төрөл чонуңар дээш сагыш салып, бистиң байырлалывыска Чазактын, яамыларның, кожуннарның төлээлерин Улуг Таңды Тыва чонун төлээлеп чорутканыңарга улуубиле өөрүп тур бис. Сумувустуң 80 чыл ою кончуг эки деңгелге эрткен. Сенгел сумунуң төөгүзүңге болуп көрбээн онза улуг болуушкун болганын, сенгел тываларыңа Улуг Тыва чонунуң дузалаан дузаламчы белээн кадыккожа чоннар магадап, кайгап ханмайн турарын чоргаарал-биле бижип олур бис. Моолда чурттап чоруур тываларның келир үези, салым-хуузу дээш ажилдап чоруур тываларның комитединиң ажил-чорудуун деткип, белек кылдыр бергениңер УАЗ-469 машинаңар дээш сеткиливстен четтиргенивисти илередип, Си-

лерниң идегел-бүзүрелиңер оскунмайн, кызып ажилдаарын аазал тур бис.

Байырлалывыска аалдап кээп, таңды дег улуг белээн сөннээн Чазак кежигүннери С.Х.Монгушка, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның даргаларыңа, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Өвүр кожуун чагырыкчыларыңа, Улуг Хуралдың депутаты Х.Д.Монгушка, өөредилге черлериниң директорларыңа, Чөөн-Хемчик кожуунуң «Өг» бүдүрүлгезинге, Өөредилге, Көдээ ажил-агый, Эртем болгаш Культура яамыларыңа, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының ажилдакчыларыңа, артистерге, телевидение ажилдакчыларыңа, мөгелерге болгаш шупту аалчыларга чүректиң ханызыңдан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Улуг чонувус дээш чоргааралывыс, хей-адывыс улам бедип, ууттунмас улуг дузаңарны үрениң үрезинге чедир дамчыдар бис.

Силерниң ажил-үлөөңерге өндүр улуг чедишкinnerни, өг-бүлөөңерге өөрүшкүнү, үресадыңарга өлчей-кежикти, тыва чонувуска амыр-тайбың, тодугдогаа амыдыралды, хей-аытты, кежик-чолду күзедивис!

Ханы хүндүткел-биле,
Тываларның «Эп каттыштырылга» комитединиң даргазы Б.Жаргалсайхан.

КАМГАЛАКЧЫ — БЕРГЕЛЕРДЕН ЧАЛДАНМАС

Июль 27-де, субботада, тулган дээн камгалакчыларның маргылдаазы бойдуштуң байдалыңа дилеп-камгалаар ажилдарның талазы-биле маргылдаадан эгелээннер. Кол лагерден ырак эвесте, даглыг черге судья коллегиязы майгын болгаш өске-даа дериг-херекселдерин тургузуп алдылар. Борта командалар ийи ээлчегбиле старче үнерлер «Дагже», «Угланышкынче» болгаш «Хаяже». Мен оларның үнүп турар хаязын көргөш, камгалакчылар кандыг-даа бергелерден чалданмас улус-тур деп көрүп турдум. Улуг эвес куйда ыяштан кылып каан манекен будун сунуп алган олар. Бистер эгезинде: «Ону-ла камгалап алыр боор» деп бодап турганывыс шын эвес болган. Хаяда астына берген турган буратинону камгалап алыры — «Хая» деп

маргылдааның ийиги кезээ болуп турар чүве болду. Маргылдааның баштайгы кезээ — бежен метр хире хаяны өрү үнери. Оң кол сорулгазы — бертинген кижини носилкага бежен метр хаяны өрү көдүрүп үндүрери. Сибирь регионнуң дилеп-камгалаар отрядының төлээзи, «Даг» кезээниң кол судьязы Анна Кравченко маргылдааның эгелээр үезин санавышаан, журналистерни маргылдааны хаяның кырындан көөрүбиле чалады. Борта чангыс улуг частырыг болган. Кончуг таарымча чок дагны болгаш хаяны шилип алганы маргылдаа үезинде билдинген. Камгалакчылар дериг-херексел-

дери-биле дагже үнүп, идиктери-биле хаяга тептинерге төктүп бадып-ла турар болду.

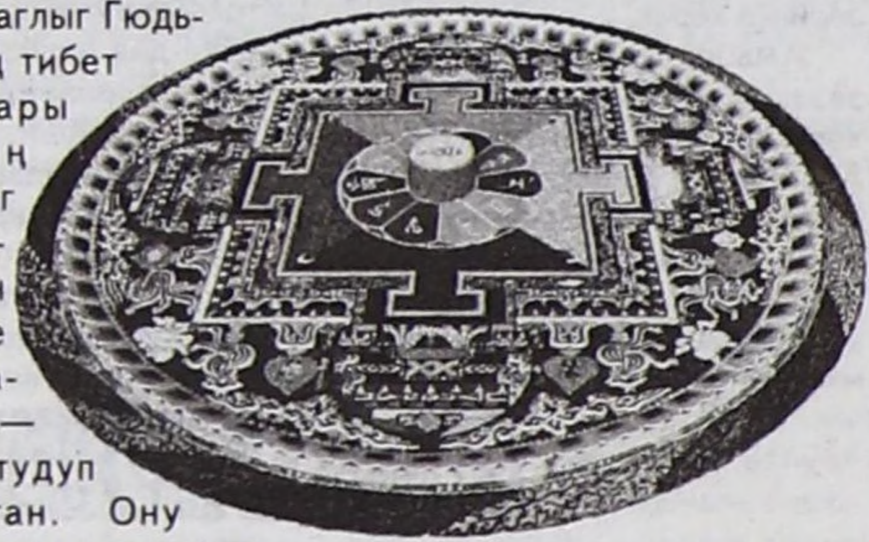
— Моон хаяны өрү үнери болдунмас. Чамдык черлерниң хоорлуп турар даштарын аштаары чугула аларган-дыр. Шупту эки кылдыңган чүве-дир, чүгле техниктиг частырыглар болган — деп, судья Анна Кравченко тайылбырлады. Бистер Москва хоорайның Хамааты камгалап болгаш онза байдалдар эргелелиниң команда-

зының бир демниг ажилдап турарын көрүп турдуvus. (Уланчызы 2-ги арында).

ЫДЫКТЫГ ӨРГЭЭНИ БУСКАН

Индияда сураглыг Гюдьмед хүрээзиниң тибет лама-башкылары Кызылдың И.Ярыгин аттыг спорткомплексинге Ногаан Тара (Долума ие бурганның) чараш өргээзин — мандалазын тудуп дооскан турган. Ону кылып турар үениң дургузунда башкылар эртенги болгаш кежээки үелерде янзы-бүрү судурларны номчуп турган. Улуг номчулгалар Тываның хөгжүмшии театрыңа, аэропорттан орукта сувурганга болгаш Арат шөлүңге болган. Башкылар мандаланы июль 25-те хөй чон чыдылган турда, тускай шажын езулалы-биле бускаш, ыдыктыг элезиниң чартыын Улуг-Хемче чалбарыпкаш, артканын чүдүкчүлерге үлээн. Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак киришкен.

Башкылар чоокку үеде Кызылда Арат шөлүңге тургузар Ыдыктыг кеңгирге (долгаар барабан) иштинге ораап сугар 100 миллион мантраларны типографияга тускай пленкаларга парлаткаш, хуулгаазын күштүг херекселди тургузарыңа белеткеп, эптел эгелээр. Башкылар июль 29-та Чадаананың Алды-Хүрээзинге, август 1-3 хүннеринде Кызылда «Цэчэнлинг» хүрээзинге номчулгаларны кылып. ЧУРУКТА: Ногаан Дарийиги бурганның мандалазы. Юрий КӨК-ООЛДУҢ тыртырган чуруу.

ХЕМЧЭЭЛДИ ДОКТААТКАН

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың июль 20-де болган хуралында «2006 чылдың 11 кварталында амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлин чурттакчы чонунун бир кижизинге дүүштүр болгаш нитизи-биле Тыва Республикага чонунун кол-кол социал-демографтыг бөлүктөрүнге хамаарыштыр доктаадырының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Нитизи-биле Тыва Республикага 2006 чылдың 11 кварталында амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлин мынчаар доктааткан:

- чурттакчы чонунун бир кижизинге — 3295 рубль
- ажылдап шыдаар кижилерге — 3524 рубль
- пенсионерлерге — 2516 рубль
- уругларга — 3196 рубль.

А чогуу амыдырап болурунун эң эвээш хемчээли деп чүл, ол чүүге херектигил? Мындыг айтырыгга харыы «Тыва Республикага амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлин дугайында» болгаш «Тыва Республикага хамаарыштыр хереглел корзиназының дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларында көрдүнген.

Бирги хоойлу езугаар Тыва Республикага амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлин тодарыдырының база хамаатыларга эң эвээш дээр орулгаларны алырын күрүнеден магадылаарының хемчээлин доктаадырының болгаш республиканың чурттакчыларының социал деткимчезинин хемчеглерин боттандыраарына ооң учедун кылырының эрге-хоойлу үндезинин тургузуп турар.

Хоойлуда амыдырап болурунун эң эвээш хемчээли, хереглел корзиназы, чурттакчы чонунун кол-кол социал-демографтыг бөлүктери болгаш өске-даа билиш-киннерни берип турар. Амыдырап болурунун эң эвээш хемчээли дээр хереглел корзиназының өртек-биле үнелели болур, а ол ышкаш ынаар албан төлевирлер болгаш чыылдалар кирер.

Амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлинин херээ чүл дээр: регионунун социал программаларын ажылдап кылырда болгаш боттандыраарда Тыва Республиканың чонунун амыдыралының деңгелин тодарыдып, үнелеп көөрүңге, Тыва Республиканың бюджетин ажылдап кылып турда амыдыралы чегей хамаатыларга күрүнеден эргежок чугула социал деткимчени көргүзүңге херек.

Амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлинде кол үлүгнү хереглел корзиназы ээлеп турар. А ол дээр кижинин кадыын камгалап арттыраарына болгаш ооң амыдырап-ажылдаар шинэзин хандыраарына эргежок чугула херек бөлүк аш-чем барааннары,

аш-чем эвес барааннар база ачы-дуза болур.

Эң эвээш ындыг бөлүктү агаар-бойдус байдалын, национал чаңчылдарны болгаш чонунун кол-кол социал-демографтыг бөлүктөрүнүн тус черде онзагай чүүлдерин барымдаалап ажылдап кылган.

Чонунун кол-кол социал-демографтыг бөлүктери болза: ажыл кылып шыдаар шинектиг кижилер (16-дан 55 хар чедир назылыг эр улус, 16-дан 55 хар чедир назылыг херээжен улус), уруглар (16 харны кириштир назылыглар).

Аш-чем барааннарының бөлүүнү 35 аттыг барааннар, бахчадан ажаап алыр чем — 5, чаа чимистер, кондитер кылыгылары — 5, эъттен продуктулар — 4, балыктан продуктулар — 2, сүттен продуктулар — 5, үнүш үстери — 2, чуургалар, дус, шай, чем амданы кирир чүүлдер кирип турар. Чижеглеп чугаалаарга, хлеб (тараа) продуктуларының бөлүүнде — хлеб, макарон кылыгылары, далган, каржаңнар, бобы, а эъттен продуктуларда инек, хаван, хой, куш эъди кирип турар.

Аш-чем эвес продуктуларының бөлүүнде бирги хереглелдин эң эргежок чугула барааннары, бот-тускайлаң ажыглаар чүүлдер улгаттырган 7 бөлүк бооп кирип турар, оларның аразында: даштындан кедер тон аймаа, даштыкы костюм-платье бөлүү, иштики хеп, ук кылыгылары, бөрттер, галантерея, идиктер, школа-өөредилге барааннары. Өг-бүлениң нити ажыглаары эргежок чугула барааннары улгаттыр 4 кылдыр бөлүктен: орун-дөжектиң аккыр барааннары, аяк-сава, амыдырал херекселдери, стол-сандай. Чижек кылдыр алыр болза, бир өг-бүлеге соодукчуну — 15 чыл ажыглаар, бир телевизорну 20 чыл, чаңгыс электри илирин — 9 чыл, даараныр бир машинаны — 40 чыл, чырыдылганың бир херекселин — 25 чыл, бир шакты 12 чыл ажыглаар кылдыр санаан. Хеп шкавы, аскышкаф, орун, чеменир стол, ажылдаар стол, стулдар өг-бүлениң ажыгалына 20 чыл ажыг үеде бараан болур ужурлуг.

Аш-чем эвес барааннарының бөлүүнче кирбейн турар чүүлдер: автомашиналар, хевистер, хрусталь сава, стенкалар, компьютерлер болгаш өске-даа кояргалды дээр чүүлдер.

Эң эвээш бөлүккө чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузаны (чурттаар чер, төп одалга, изиг, соок суг, газ хандырылгасы, электри энергиязы), транспорт болгаш өске-даа ачы-дуза. Ачы-дузаны хереглээринин хемчээлин республиканың чайы изиг, кыжы соок байдалын барымдаалап тодараткан.

Хереглел корзиназында ажылдап шыдаар кижилерге, пенсионерлерге болгаш уругларга хамаарыштыр бир кижээ онааштыр

барааннарының болгаш ачы-дузаның хереглелин барымдаалап кириген. Хереглел корзиназының өрттэн аш-чем продуктуларының, аш-чем эвес барааннарының болгаш ачы-дузаның эң эвээш дээр бөлүктөрүн барымдаалап, а ол ышкаш хереглел өртектеринин болгаш тарифтеринин деңгелин өөренип көрүп тургаш доктаадыр.

Амыдырап болурунун эң эвээш хемчээлин Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы болгаш Күрүне статистиказының федералдыг органының Тыва Республикада девискээр органы ай санында, квартал санында санап кылып, Тыва Республиканың Чазаа бадылаар, «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Амыдырап болурунун эң эвээш хемчээли барааннарының болгаш ачы-дузаның хереглел өртектеринин деңгелинде хамааржыр. Өртектер аартаарга-ла, эң эвээш хемчээл өзүп турар. Бо чылдың ийги кварталында эң эвээш хемчээл бирги кварталдыын бодаарга, 54 рубльге улгаткан, ол чорук өртектер аартааны-биле холбашкан, а санаашкынның хереглел нормалары өскерилге чок арткан турган.

Амыдырап болурунун эң эвээш хемчээли чонунун амыдырал деңгелин кол көргүзүглеринин бирээзи болуп турар болгаш ону чедиммес хамаатыларның санын тодарыдырына ажыглаар. Бир кижээ онааштыр акша орулгазы эң эвээш деңгелден куду улус чедимчези эвээштерге хамааржыр, а эң эвээш деңгелдин чартындан эвээш акша орулгалыг хамаатылар эң ядыыларга санаттырар.

2005 чылдың статистика көргүзүглерин езугаар алырга, амыдыраарының эң эвээш деңгелинде эвээш акша орулгалыг улустун саны республиканың чурттакчы чонунун нити санының 44 хуузу болган, ол көргүзүг орулгаларның көвүдээнинин күсели-биле 3,3 хууга кызырылган.

Бо чылдың бир чартында бир ажылдакчыга онааштыр айда ортумак шалың эрткен чылдың ындыг үезинге деңгээрге, 25,4 хууга өскен болгаш 8052 рубль болган, а айда ортумак орулгалар 17,5 хуу өскен болгаш бир кижээ онааштыр 3944 рубль четкен.

Акша орулгаларының өскени-биле чергелештир ортумак чедимчелиг улустун, азы айда ортумак орулгалары амыдырап болурунун эң эвээш деңгелинде көвүдөп турар хамаатыларның, саны көвүдөп орап.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чурттакчы чонунун күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар талазы-биле агентилелин тургузар дугайында

2005 чылдың декабрь 31-деги № 199-ФХ «Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларына бүрүн эргелерни аңгылаарын сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр өскерилгелерни кириренин дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле амгы бар эргелелин орнунга Тыва Республиканың Чурттакчы чонунун күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар талазы-биле агентилелин тургузар.

Л.М. Козлованың күрүне пенсиязынга ай санында немей төлевирни бээрин доктаадырының дугайында

Хөй чылдарда (56 чыл ажыг) Тыва Республиканың кадык камгалал системазынга, ооң иштинде Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының кол кезер эмчизи албан-дужаалга 13 чыл ажылдап келгенин барымдаалап көргөш, нити чурумну бо таварылгада бир янзы көрүп, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга ынчаар кылырын чөпшээрер, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга база Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга

2. Тыва Республиканың Чазаа ай хуусаа дургузунда Тыва Республиканың Чурттакчы чонунун күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар талазы-биле агентилелин база ооң тургузуунун дугайында дүрүмнү ажылдап кылгаш бадылаар.

3. Чурттакчы чонунун күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар агентилелин федералдыг бюджеттин субвенцияларының күсели-биле боттандыраар.

4. Бо Чарлык 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.
Кызыл хоорай
2006 чылдың июль 13
№ 102.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Е.Ч. Кечил-оолду шаңнаар дугайында

Күш-ажылчы чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгени дээр Таңды кожуунун Арыг-Бажы сумузуңун чагырга даргазы Елена Чоодуевна КЕЧИЛ-ООЛДУ Тыва

Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел-бижи-биле шаңнаар.

Кызыл хоорай
2006 чылдың июль 26
№ 106.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Күш-ажылчы чедишкиннери болгаш Тыва Арат Республиканың Тере-Хөл кожуунун тургустунганының 70 чылы-биле холбаштыр «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

1. Тыва Республиканың өөредилгезинин хоочуну Кувискаал Кюнзюнович КУУЛАРГА;
2. «Термес» деп кызыгаарлаттынган харысалгалыг нитилелдин удуртукчусу Алексей Иванович БАЗЫРААГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

1. «Термес» деп кызыгаарлаттынган харысалгалыг нитилелдин бызаңчызы Сергей Иргитович ХУРБЕНИ;

2. Каа-Хем арга-арыг ажыл-агыйының Тере-Хөлде лесниги Михаил Хурбеевич ЧЫПСЫННН шаңнаар.

Кызыл хоорай
2006 чылдың июль 26
№ 107.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

КАМГАЛАКЧЫ — бергелерден чалданмас

(Төңүзү. Эгези 2-ги арында).

Хаяже үнерин дөжурныйлап турган судья, Олег Морев мынчаар түңпөп чугаалады: «Мооң мурнунда үнген команда бир шак бичии ажыг болган чүве, а москвачылар 36 минута иштинде үнүп келдилер — диди. Москва команданының удуртукчусу Сергей Кавуновтун чугаазы-биле алырга, команданың шупту кежигүннери спорт мастерлери болгаш кандидаттары болуп турар.

Черниң уг-шин тывар талазы-биле маргылдаага командаларга, контроль үеге эң үстү бир шак

чартыкты берип турган. Ол үениң иштинде бердинген маршрутту эртер, берген онаалганы күүседир ужурулуг, контроль точкаларын, хар көшкезинин датчиктерин тывар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бойдустун кончуг нарын байдалына ажылдаар апарганда, камгалакчыларның кандыг-даа үеде күүседип болур ажылдарын боттандыраары болур. Ол хүн Белоруссияның командасы ийи дугаарында старче үнген. Олар бердинген хемчээлди 1 шак 27 минута 57 секундада эрткен болган бердинген үезинге четтикенер.

Камгалакчыларның маргылдаазы онза байдалдың үезинде эртип турарын сагындырып каайн. Июль 23-те Каа-Хемнин суу чаңгыс дүне 107 см көдүрүлгени-биле Кызыл хоорайның девискээринге онза байдалдың чурумун чарлаан. Каа-Хемнин суунун улгатканы-биле маргылдааның организаакчылары болгаш водолазтар сугга маргылдаа эрттиренинге дыка бергедээнер.

Маргылдааның кол судьязы Александр Курсаков мынчаар чугаалады: «Хемде сугнун дүңгени секундада алды метр чедип турар, а водолазтар секундада

ийи метр чедип турда ажылдап болур. Сугнун дүвү көзүлбес, хөй ыяштар бадып турар. Күүседир ужурулуг мергежилдерни үштен бирээге чедир кызырап ужуруга таварыштывыс. Ап каапкан ийи мергежилвис дээр, сугга дүшкен чүүк машиназын сугнун дүвүндөн уштуру, суг адаанга металл конструкцияларын чыып тургузары турган — диди.

Июль 23-те Кызылдың ЧЭТ-тин октаттынган тудуунга техногенниг онза байдал талазы-биле дилеп-камгалаарының маргылдаазы болган. Камгалакчы-универсал кижии болур. Болганчоктуң кырын-

да болдунмас ажылды боду хоолуштур кылыр ужуруга таваржып кээр, ол эмчи-даа, альпинист-даа, каңакчы, механик-даа болу бээр, ооң-биле чергелештир техногенниг чепсек-херексел-биле база ажылдап билер — деп, Красноярскиден келген Анна Кравченко камгалакчының ажылының нити байдалын кысказы-биле ынчаар чугаалады.

Маргылдаа уламчылавышаан. Келир субботада доостур.

В.ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны Василий БАЛ-ЧЫЙ-ООЛ тырттырган.

Тайылбырлакчыга сөс

2008 чылдың Президент соңгулдалары чоокшулаан тудум, чурттуң иштинде болгаш даштыкыда дамчыыр чугаалар улам-на көвүдөл кел чыдар. Кажан В.В. Путин 2000 чылда Россияның Президентизинге соңгудуп турда, чурттуң болгаш Европаның хөй-ниитизин дыка-ла дүвүредип турган. Ам ол айтырыг долузу-биле шийтпирлеттинген деп болур.

Россияның баштайгы Президентизи Б.Н.Ельциннің холундан тамыже тайып кирип бар чыткан Россияны хүлээп алганын кым-даа утпаан боор. Бо хүнде Владимир Путин — Россияның маргыжар чүве чок чедимчелиг ажилдап турар Президентизи деп чугаалап болур. Чуртта социал болгаш политиктиг турум чорук тургустунган. Моон мурнунда ышкаш кудум-чуда митингилеп, ажил соксадып турар чорук шагда-ла читкен. Чурт үптээшкннің олигархчы уржуктарын алып эртип бар чыдар. Чурттуң экономиказы көскүзү-биле өзүп эгелзэн. 1990 чылдарның эгезинде делегей политиказынга чидирген туружу катап эгилп келген В.В.Путин бодунун ийги хуусаазы төнүп орда, масса чоннуң улуг деткимчезин ап турар апарган. «Ооң орнунга кым келирил, дээрги В.В.Путин каяа ажилдаарыл?» деп айтырыгы чон ажыы-биле салып турар апарган.

Бо айтырыгның бир талазында дүвүренич болуп турары база чөптүг. Ажыы-биле чугаалаарга, Россияны экономикагыз кризистен

ушта соп эккелген кижиге В.В.Путин не болгай. Бир эвес В.В.Путин эрге-дужаалындан халажып чоруй баар болза, чүү болурул деп айтырыг россиянарны дүвүредип турар апарган.

Американың эң-не чедишкнниг ажилдап чоран президентизи Франклин Рузвельтиден бодунуң соон салгаар кижиге кымны сүмелеп болурун айтырарга, ол мынчаар харыылаан: «Президентиниң эрге-хүлээлгезин Америкада адак дээрге миллион хире хамаатылар күүседип болур» дээн. Бистиң бо хүнгү политиктиг байдалымыска дүүштүр ону чижегей чугаалаары берге. «Индияның Махатма Ганди ышкаш азы Кыдаттың Дэн Сяопин ышкаш, Путин нацияның адазы болур» деп чамдык кижилер чугаалап турар апарган. Президентиниң бодунун туружу билдингир: «Конституцияны хажытпас мен, үш дугаар хуусааже кирбес мен» деп турар. Ынчалза-даа ажык болгаш чажыт чугаалар үзүлбейн турар.

Америкада болгаш Европада чурттуң бири удуртукчузун партиялардан депшидип турар болгай. Бистиң политиктиг партияларымыстың туружу ындыг-ла быжыкпаан. «Чаңгыс демниг Россия» партиязынга бүзүрел база ындыг-ла улуг эвес. В.Путинниң бодунун салым-чолумун «эрге-чагырга партиязы-биле» холбавас мен деп чугаалап турарында ужу-ла бар.

Барыын Европаның чурттары Путинниң демократиязын шүгүм-

ЧОННУ ДҮВҮРЕДИП
ТУРАР АПАРГАН

чүлөп шаг болуп-ла турар. Амгы Россия Горбачев болгаш Ельцин үезиниң эвес-ле болгай. Эрткен салгалдың практиказының бо хүнде биске ажыы чок. «Демократияны кызып турар» деп либералдар чеже-даа Путинни шүгүмчүлөп турар болза, эрткен 6 чылдарда хөй-ниитиниң бүзүрели Президентиге бадар хамаанчок, харын өзүп турар. Ниитиле бириг удуртукчузунга болгаш эрге-чагырганың ажил-чорудулгазынга негелделиг болгаш шүгүмчүлөкчи езу-биле көрүп турар. Шыны чугаалаарга, чурттуң бириг удуртукчузун солоруунун болгаш дилээриниң механизми бисте шингээдип алдынмаан. Соңгулдалар чоокшулаан тудум, россиянар дыка дүвүрөп турар апарган. Бир эвес чурттуң бириг удуртукчузу кошкак кижиге болуп, Россияның экономиказын көдүрүп шыдавайн барза канчаарыл деп айтырыг тургустунуп турар.

Ельцинниң үезинде байып үнген политиктиг дүжүмөттөр чоннуң өңчүзүндөн чыып алган капиталын камгалап арттырар болгаш боттарының хөреңгизин чажыраарына дузалап болур хире президентини күзөп турары билдингир. Чурттагы чон боттарының келир үеде лидериниң дугайында база бодап турарлар. Социалогтук шинчилелдерден алгаш көөрге, чон чөптүг чорукту

тургузарын негеп турарлар. Чон дээш сагыш човап чоруур президент херек деп чон ажыы-биле чугаалап турар.

Чоокта чаа Президентиниң парлагга албанының дыңнатканын езугаар алырга, В.Путин үш дугаар президент соңгулдазынче кирер дугайында Конституцияны өскертип болбас дээн. Июль айның эгезинде Францияның TF-1 телеканалына В.Путин интервью берип тургаш мынчаар чугаалаан: «Россияның Президентизи — Конституцияның магадылалында. Ооң магадылалын туруштуг камгалаары — Президентиниң дорт хүлээлгези болур» дээн. В.Путинниң демдеглээни болза, сөөлгү чылдарда эң-не көскү чедип алган чедишкнниг чурттуң турум чоруу дээн. «Бир эвес чурттуң кол хоойлузун күүсетпейн баар болзувусса, чуртка турум байдал турбас ужурулг» деп медегелди ол-ла телеканалга интервью берип тургаш чугаалаан.

Төп массалыг информация чепсектеринде чамдык кандидаттарның ады безин үнүп турар апарган болгай. Хоойлу сөстүң хостуун магадылаан болганда, журналистерниң бижири чөптүг-даа бооп болур. Ажыы-биле чугаалаарга, В.В.Путин Россияның эң берге чылдарында чуртту башкарып келгеш арга-дуржулгалыг, ат-алдарлыг, турум политик

кылдыр чүглө чурттуң иштинде эвес, делегей деңнелинче үнүп келген кижиге болгай. Канчаар-даа бодап кээрге, 2008 чылда чурттуң Президентизинге олигархчылар, коррупция-биле холбашпаан, Ельцинниң дүжүмөттөрү-биле харылзаа чок турган кижиге үнүп кээр дээрзинге бүзүрээр мен.

В.В.Путин алыс боду чекис кижиге болгай, кандыг-даа айтырыгы шийтпирлеп тургаш кончук бодамчалыг, чурттуң эң берге байдалга турган күш структуразын долузу-биле чаартып тургускан деп политиктиг тайылбырлакчы В.Костиковтуң бижип турары чөптүг. Шыны-биле чугаалаарга, бо хүннерде безин Россияның күш структуразында «арыглаашкын» чоруп турар болгай. Президент соңгулдазынга чедир ам-даа үе бар. Орта чедир Россияның политиктиг күштери, хөй янзы-бүрү партияларымыс кандыг-даа шуугаазынны үндүрүп келип болур. Бир эвес В.В.Путин Конституцияны ыдыктыгы-биле күүседир мен дээш үш дугаар соңгулдаже кирбейн баар болза (бо айтырыг ам-даа ажык артып турар), ооң деткээ кордакчызы президентиге эрте берип болур. Бо хүнде чурттуң амгы Президентиниң ат-алдары ол хире бедик деңнелде турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Хамаатыларның эрге-хоойлу камгалалында

ШАЛЫҢ АЛЫР ДЭЭШ... ПРОКУРАТУРАЖЕ

«Даарта чүңү канчаарын билбес кижиге — аас-кежик чок» деп Максим Горький чугаалаар чораан. Дүүн ажилдап хүнзээн, бөгүн ажылында, а даарта база кылыр ажылын билер, ынчалзажок ажы-төлүн чүңү-биле чөмгөрерин билбес кижиге оон-даа аас-кежик чок. Чүге дизе ол кылган ажылының төлевирин каш ай улаштыр холга албайн турар. Шак ындыг улус Тывада эвээш эвези хараандыг. Бистиң чурттуң хамаатыларының боттарының арга-мергежилдин кайы ажылга ажыглаарының болгаш профессия база ажил-чорудулга хевири шилириниң хостуг эргелин Россия Федерациязының Конституциязының 37 чүүлүндө айтылган. Кижиге бүрүзү бодунуң күш-ажылы дээш Федералдыг хоойлуда көрдүнген эң кудуку шалындан эвээш эвес ажил төлевирин кандыг-даа кызгадаашкын чокка алып болгаш ажил чок байдалдан камгалаттырар эргелиг. Ынчалзажок ажил төлевирин үзүктелдирип, хамаатыларның конститусчу эргелерин үрөп турар таварылгалар хөй. Ооң ужуң хөй-ле хамаатылар ажил берикчилериниң ажил-чорудулгазынга таарзынмайн, прокуратура органнарынче чөптүг хомудалдар болгаш билдиринишкннерни кирип турар.

Күш-ажыл дугайында хоойлу-жудулга күүселдезин хайгаараары, ооң иштинде ажил төлевирин хыналдага алыры прокуратураның ажил-чорудулгазының бир кол угланышкыны болур. Ынчангаш республиканың дыка хөй чурттакчылары ажилдап алган акшазын ап чадап, чөгөл төнгөш, акшазын алыры-биле ажил чериниң кассазынче эвес, ...прокуратураже кээп турар чылдагааны ол.

Прокуратура ажилдакчылары ажил төлевиринге өреленир чорукту узуткаар ажилды 2004 чылдан эгелеп чорудуп эгелзэн. Бо адырда хоойлу сагылгазы оон бээр элзэн экижээн. Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органының сан-чурагайлары-биле алырга, 2004 чылдың июнь 1-де шалың төлевиринге өрө 128, 454 млн. рубль турган болза, 2006 чылдың июль 1-де ол сан 34 млн. рубльге келген. Өрелиг бүдүрүлгелерниң саны барык дөрт катап эвээжеп, 143-тен 36-га четкен-даа бол, аңаа доктаап болбас. Ажил төлевириниң айтырыы Тывада онза чугула бооп артпашаан.

Прокуратура хамаатыларның күш-ажылчы эргелерин камгалаар ажилды Күрүнениң Тыва Республикада күш-ажыл инспекциязы-биле чорудуп турар. Күш-ажыл инспекторларының Тывада санының эвээжи, а кожууннарда шуут чок болганындан ажил төлевиринге өрелерге хамаарышкан херектерниң хыналдазын тус черлерде прокурорлар чорудуп турар. Олутпай удуртукчуларга хамаарыштыр административтиг харысалга онааттынып, торгаалдарны тургузуп турар.

ТР-ниң прокуратура органнары Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинде хажыдышкыннарны чайладырының дугайында сагындырыг бижики-терни чүглө бо чылда безин 97 ажил берикчилеринче чоруткан. Ук документиниң 22-ги чүүлүндө күш-ажылчы коллективти-удуртурун хүлээнип алган удуртукчу-нуң хүлээлгелери санап бижиттинген. Ынаар ук кодекс, коллективтиң керээзи, организацияның иштики күш-ажыл чуруму, күш-

ажыл керээлери езугаар ажил берикчизи ажилдакчыларынга оларның күш-ажылынга ден төлевирни кылыр, оларның ажилдап алган акшазын үе-шаанда долузу-биле төлээр хүлээлгелин база кирип турар.

Ажил төлевириниң чуруму, кажан, каяа төлээри РФ-тиң Күш-ажыл кодекзиниң 136 чүүлү езугаар өйлеттинер. Шалыңның тургузукчу кеззэн, хуусаазын, чүү дээш чечени тыртканын болгаш холга алырының ниити түңүн айтыркан бижимел дыңнадышкыны ажилдакчы бүрүзүнге албан бээрли база шак ында тодазы-биле айтылган. Шалыңнарны кол нуруузуңда ажил черинге үлөп турар азы коллектив дугуржулганы болгаш күш-ажыл керээзи езугаар банкының агар санынче шилчидип турар. Күш-ажыл төлевиринге хоойлу хажыдышкыны болдурбазының баш бурунгаар сагындырылганын прокурорлар 43 удуртукчуга кылган. Шалыңда өрөге хамаарышкан 472 билдинишкннер езугаар негелделер судтарже чоруттунган. 75 ажил берикчизинге административтиг херекти оттурган, ооң иштинде 8 удуртукчуноу квалификациязын казыры көрдүнүп турар. Күрүнениң Тыва Республика талазы-биле күш-ажыл инспекциязы база судтар 50 херекти көргөн, оларның иштинде 40 удуртукчуга торгаалды онааган, 3 кижиниң квалификациязын казаан.

Бистиң республикада ажил төлевирин ай-айы-биле соңгаарладып, ажилдакчыларга аазаашкыннар кылыр даргалар ам-даа бары херек кырында бадыктатынып турар. Ындыглар чүглө кеземче чүүлүнге чагыртып турарын демдеглээр апар. 2005-2006 чылдарда Тываның прокурор

ажылдакчылары шалың төлевириниң дугайында 9 кеземче херзэн оттурган. Ол ниитизи-биле 12 млн. хире рубль өрө болур. Оларның бирээзи — КУБ «Көвүрүг тудуунуң эргелелиниң» удуртукчузу шалыңга өрзүн долузу-биле дуглаан соонда херек хагдынган. КХН «Никаның» удуртукчузуңга хамаарыштыр херекти суд Ю.В.Симоновту буруулу деп көргөш, организаакчы удуртулга болгаш административтиг эрге-хүлээлгелер күүседир эргезин 3 чылда казаан.

КХН «Тудугжунуң» удуртукчузу Александр Иргит шалың төлевирин 2 ай ажыр биле тура чорутпаан. Эптеширилге суду ону РФ-тиң КК-ниң 145.1 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кем-херек үлгедиинге буруулу деп көргөн. Суд ооң ажилдап турар черинден характеристиказын, азыралда 4 уруглуун, а кол-ла чүве — ажил төлевири төлевейн турган ажилдакчыларына шалыңга өрзүн дуглаанын өөренип көргөш, күрүне орулгазынче 20 муң рубльди кириер торгаалды кеземче кылдыр онааган.

Тывага культура объектилери болгаш чуртталга бажыңнары (Кочетов кудумчунда республиканың чурт-шинчилел музейи, музейниң чанында фонтан, Горная кудумчунда 116 квартиралыг чуртталга бажыңы) тудуп турган ХАН «Промжилстройнуң» 2000 чылдың апрель 30-ден тура удуртукчузу Владимир Капустин 2004 чылдан эгелеп ажилдакчыларның шалыңын чедир төлевейн, тудугжуларга ону саң-хөө байдалдары-биле тайылбырлап келген.

Ол-ла үеде ажилдакчыларның саны чүстен үженге чедир кызырылган. Бүдүрүлгениң акша-хөреңгизи-биле саттынган машина-

техника, дериг-херекселдер чүгеле ийик, «Идегел» ачы-буян фондунга белекке бердинген. 2005 чылдың мартта ХАН «Промжилстрой» буурап эгелзэн.

Бүдүрүлге тургустунгандан бээр ооң ажылының төлевирлерин ТР-ниң Чазааның Капитал тудуг эргелели чорудуп турган. А 2004 чылдың 3-4-кү кварталында база 2005 чылдың 1-2-ги кварталында «Промжилстройнуң» тудуг ажилдарының аңгы-аңгы агар саннарынче 19 млн. 741 муң рубль шилчиттинген. Владимир Капустин ол акша-хөреңгини чүглө тудуг болгаш кывар-чаар материалдарже, банкыда төлевирлерже, механизмдер болгаш техника ажылы-че, үндүрүлгелер чарыгдалдарынче чорудуп турган.

Бөгүндө судтарда шалың төлевиринге хамаарышкан 3 кеземче херзэ көрдүнүп турар. ААН «Тувабурводтуң» удуртукчузу Геннадий Галинге хамаарышкан херектиң саналга экспертиказы чоруп турар. Кызыл хоорайның Эптеширилге судунда 2005 чылдың ноябрьдан тура республиканың уруглар бажыңының ажилдакчыларының шалың төлевириниң кеземче херзэ бар. Өвүрүн район судунуң ажылында МУБ «Адарганның» директору Юрий Ооржакка хамаарышкан кеземче херзэ туруп турар.

Кеземче херектериниң истелгезиниң үезинде болгаш прокурор ажилдакчыларының талазындан алдынган хемчеглерниң түңнелинде, эрткен 1,5 чылда 36 млн. рубль өрө эгиттинген. Бөгүндө бо ажил уламчылавышаан.

Валентина БЕРЕЖЕЦКАЯ, ТР-ниң Прокуратуразының Федералдыг хоойлу-жудулга сагылгазының килдис начальниги.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында

1 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болур адыры

Бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының дугайында күрүнө башкарылганының адырында айтырылганы таарыштырар болгаш арага продукциязының саарылганын чурумчудар талазы-биле бөлүк хемчеглерниң хоойлудүрүм үндезинерин тургузар.

2 чүүл. Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында Тыва Республиканың хоойлудулгазы

Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында Тыва Республиканың хоойлудулгазын бо Хоойлунуң, Тыва Республиканың өске-даа хоойлу-дүрүм актыларына база 1995 чылдың ноябрь 22-де үнген № 171-ФХ «Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле база Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларына дүүштүр хүлээп ал турар.

3 чүүл. Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелери

Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) лицензия (чөпшээрел бижик) бээрин чурумчудар, арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарына лицензия бээриниң болгаш лицензиялаарының чурумун тодарадыр, берген лицензияларны күштүг болурун түр када соксаткан лицензияларны болгаш күш чок деп санаан лицензияларны күрүнө даңзызын чорудары;

2) арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарының декларациязын кириери болгаш арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарының дугайында декларацияны бээриниң чурумун тургузары;

3) лицензия алган кижилерниң хоойлудулга езугаар этилдиг спиртни, арага аймаан болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүреринге болгаш садып-саарарына, үүрмектеп садар арага аймааның лицензияларын шын сагып турарының дугайында Россия Федерациязының хоойлудулгазына дүүштүр күрүнө контролон чорудары;

4) этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының талазы-биле каттышкан программаны ажылдап кылырының болгаш боттандырырының дугайында саналды кириер;

5) этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының бүрүн эргелерин боттандырырының талазы-биле ажил-чорудурун чурумун тургузар;

6) белеткеп кылган продукцияны хемчээлиниң 15 хуудан хөй этилдиг спиртни арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарын болдурбас объектилер чанында турар девискээрлерниң кызыгаарын тус чер бот-башкарылга органнары тодарадырының чурумун тургузар;

7) 2006 чылдың июль 1-ге чедир арага болгаш спирт холумактыг азы-чем продукциязын садар, шыгаар болгаш дукаар талазы-биле лицензиялыг (чөпшээрелдиг) организацияларны төлээледириниң чаңгыс аай чурумунга дүүштүр организацияларны төлээ кылдыр томуйлаарын чорудар.

4 чүүл. Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелери

1. Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелеринге арага продукцияларын үүрмектеп садып-саарарда база ооң шынарлыг болурунга хоойлудулганы сагырынын контролдаары болур.

5 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге чөпшээрел бижик (лицензия) бээрин боттандыраы

1. Тыва Республиканың девискээринге арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарына лицензияны (чөпшээрелди) Тыва Республиканың Чазааның доктаадып тургусканы чурум езугаар, федералдыг хоойлудулгага дүүштүр бээр;

2. Арага продукциязын үүрмектеп садарына лицензияны (чөпшээрел бижикти) чүгле организацияларга бээр.

3. Арага продукцияларын үүрмектеп садары-биле хуу бүдүрүлгө ээлеринге берген, күштүг болурунун хуусаазы төнмээн лицензияларны 2006 чылдың июль 1-ниң соонда, күш чок болдурган турар ужурлуг.

4. Лицензия (чөпшээрел бижик) чыылдазының хемчээли:

1) арага продукциязын үүрмектеп садарын боттандыраы-биле лицензияларны бээр дээш, лицензияларны күштүг болурунун хуусаазын узадыры дээш база лицензияларны база катап долдурганы

Хоойлудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

дээш чыылдаларны Тыва Республиканың Чазааның доктаатканы хемчээлдерге болгаш чурум езугаар тыртар;

2) бо кезекте көрдүнгени-биле лицензия чыылдаларын Россия Федерациязының Бюджет талазы-биле кодексиның 1 кезээниң 57 чүүлүнге дүүштүр шилчидер.

6 чүүл. Арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарының декларациязы (чаңгыстап) садарын боттандырып турар организациялар, ооң саарылганының хемчээлиниң учедун болгаш декларациязын боттандыра хүлээлгелиг.

Арага продукциязын үүрмектеп (чаңгыстап) садарының дугайында декларацияны кириериниң чурумун болгаш хевирин Тыва Республиканың Чазаа тургузар.

7 чүүл. Арага продукциязын үүрмектеп садары

1. Арага продукциязын үүрмектеп садарын чүгле чогуур лицензиязы бар организациялар боттандырып турар.

2. Белеткеттинген продукцияны ниити хемчээлиниң 15 хууздан хөй этилдиг спирт холумактыг арага продукциязын республика девискээринге чаңгыстап (үүрмектеп) садарын Тыва Республиканың Чазааның доктаадып тургускан үезинде боттандырып чорудар.

3. Республика девискээринге арага продукциязын үүрмектеп садарын (хөй-ниитиниң кеменилге черлериниң организациялардан аңгыда) эге капиталының (эге фондузунун) төлевирлери барда, дараазында хемчээлдерге чорудар:

1) арага продукциязын үүрмектеп садарын көдээ черлерде чорудуп турар организацияларга – 50 муң рубльден эвээш эвес;

2) арага продукциязын үүрмектеп садарын муниципалдыг район төптеринде чорудуп турар организацияларга – 500 муң рубльден эвээш эвес;

3) арага продукциязын үүрмектеп садарын хоорайлар төптеринге Ак-Довуракка – 500 муң рубльден эвээш эвес, Кызыл хоорай девискээринге чорудуп турар организацияларга – 900 муң рубльден эвээш эвес.

8 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрери болгаш садып-саарары дээш күрүнө контролю

Этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрери болгаш садып-саарары дээш, бо талазы-биле хоойлудулганы база бо Хоойлунуң 5-ки чүүлүнүн 1 дугаар кезээнде айтылган чөпшээрелдерде көрдүнген негелделерни сагааны дээш күрүнө контролюн Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың күсүкчи эрге-чагырганының төлээлетирген органы-биле боттарының баш билип

харыылаар айтырылганының иштинге боттандыраар.

9 чүүл. Нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын күш чок деп санаары

Бо Хоойлу күштүг болуп кирген хүнден эгелээш, дараазында хоойлуларны күш чок деп санаар:

1) 2004 чылдың январь 29-та үнген № 502 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун;

2) 2005 чылдың май 16-да үнген № 1283 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун;

3) 2005 чылдың ноябрь 14-те үнген № 1448 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун;

4) 2002 чылдың май 27-де үнген № 1395 «Арага продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялааны дээш төлевирлер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун;

5) 2005 чылдың ноябрь 20-де үнген № 1433 УХ-1 «Арага продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялааны дээш төлевирлер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун.

6) 2004 чылдың декабрь 29-та үнген № 1002 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринге этилдиг спиртни, арага болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрериниң болгаш садып-саарарының күрүнө башкарылганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 2 чүүлүнүн 1 кезээниң 3, 4, 10 болгаш 12 пунктуларын күш чок деп санаарының дугайында».

10 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

1. Бо Хоойлу бо чүүлдүн 2-ги кезээнде айтылган дүрүмнерден аңгыда, ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Бо Хоойлунуң 5 чүүлүнүн 2 кезээ, 7 чүүлүнүн 1 кезээ 2006 чылдың июль 1-ден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1883 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июль 7-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2003 чылдың июль 9-та № 355 УХ-1 «Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системазының дугайында» («Тувинская правда», 2003 чылдың июль 11; «Шын», 2003 чылдың июль 11) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3 чүүлдүн 5, 7 пунктуларында, 10 чүүлдүн «в» иштиги пунктузунда, 13 чүүлдүн 2, 3, 4, 5 пунктуларында, 22 чүүлдүн 1, 2 пунктуларында, 24 чүүлдүн 1 кезээниң «г» иштиги пунктузунда, 28 чүүлдүн 1 пунктузунда, 29 чүүлдүн 2 пунктузунда «соңгулда блогу» деп чогуур падежте сөстөрни уштур;

2) 5 чүүлдүн 2 пунктузунда: «г» иштиги пунктуда «соңгулда блоктарының» деп сөстөрни уштур; «ж» иштиги пунктуда «Тыва Республиканың Чазааның Даргазын» деп сөстөрни уштур;

«э» иштиги пунктуда «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының соңгулданының талазы-биле соңгулда бюллетенериниң хевирин болгаш сөзүглелин» деп сөстөрни «бюллетенниң хевирин болгаш сөзүглелин» деп сөстөр-биле солугар; «Тыва

Республиканың Чазааның Даргазын» деп сөстөрни уштур;

«и» иштиги пунктуда «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының соңгулданы» деп сөстөрни уштур;

3) 6 чүүлдүн 1, 3 пунктуларында, 9 чүүлдүн 2 пунктузунда, 10 чүүлдө, 13 чүүлдүн 2, 3, 4 пунктуларында, 18 чүүлдүн 2, 3, 8 пунктуларында, 21 чүүлдүн 2 пунктузунда, 22 чүүлдүн 1, 2 пунктуларында, 26 чүүлдүн 20 пунктузунда, 30 чүүлдүн 3, 7 пунктуларында чогуур падежте «тус чер бот-башкарылганының төлээлеттирген органы» деп сөстөрни чогуур падежте «муниципалдыг тургузгунун төлээлеттирген органы» деп сөстөр-биле солугар;

4) 8 чүүлдө: 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10 пунктуларында чогуур падежте «тус чер бот-башкарылганының төлээлеттирген органы» деп сөстөрни чогуур падежте «муниципалдыг тургузгунун төлээлеттирген органы» деп сөстөр-биле солугар;

1, 2, 3, 4 пунктуларында чогуур падежте «соңгулда блогу» деп сөстөрни уштур;

4) пунктузунда «соңгулда блогу бүрүзүндөн» деп сөстөрни уштур;

6) пунктузунда «үшкү» деп сөстү «ийги»

деп сөс-биле солугар;

5) 12 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«12 чүүл. Округ соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы
Округ соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы, бир эвес бадылаашкыннар санаашкынының чурумун үрзэн түнелинде ол комиссияның ажылынга хамаарыштыр (ажыл кылбааны) Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязына хомудалдар (билдиришкиннер) кирбээн, чок болза, бир эвес ол фактылар талазы-биле судтун истелге-хыналдазы чорутунмай турар болза, соңгулдлар түнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, 2 ай эрткенде төнер. Соңгулда округунун девискээринге бадылаашкыннар түнелдеринге азы соңгулдлар түнелдеринге хамаарыштыр хомудал кириген таварылгада, округ соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери үстүнде турар комиссияның хомудал (билдиришкин) талазы-биле шийтпир хүлээп алган хүнүнден эгелээш, чок болза судтун шийтпир хоойлу езугаар күштүг болган хүнден эгелээш соксаар.»

6) 13 чүүлдүн 6 пунктузунда «үшкү» деп сөстү «ийги» деп сөс-биле солугар;

7) 18 чүүлдө: 1 пунктузунда «5-9» деп саннарны «5-14» деп саннар-биле солугар;

2, 3, 8 пунктуларында чогуур падежте «соңгулда блогу» деп сөстөрни уштур;

4) пунктузунда «соңгулда блогунун бүрүзүндөн», «соңгулда блогу» деп сөстөрни уштур;

5) пунктузунда «үшкү» деп сөстү «ийги» деп сөс-биле солугар.

8) 20 чүүлдүн 1 кезээниң «е» иштиги пунктузунда «Чазак Даргазын» деп сөстөрни уштур;

9) 26 чүүлдө: 1, 19, 22, 23 пунктуларында чогуур падежте «соңгулда блогу» деп сөстөрни уштур;

20) пунктузунда «(ооң иштинде соңгулда блоктарының составында кирип турар)» деп сөстөрни ап кааптар.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, 10 хонук эрткенде күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1923 УХ-1
2006 чылдың июль 13.

Өвүр эгезин Сегээден алган

ТАР-ның Төп комитетинин 1941 чылдың март 12-ниң №10(60) «Улуг кожууннарны бичеледир үзе организаастаар дугайында» доктаалы езугаар Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Тес-Хем кожууннарны 10 кожуун кылдыр таарыштыр организаастаан.

Чөөн-Хемчик кожуундан Солчур, Улуг-Хем кожуундан Торгалыг, Чалааты, Барыын-Хемчик кожуундан Саглы сумуларын аңгылай каткаш, Өвүр кожуунну тургускан. Төвүн Хандагайты суур кылдыр адаан.

Тудуглар

...Ол үелерде Чөөн-Хемчик кожуунунун Солчур сумузу боду төп чок турган. Чүгле Бора-Шайга кызыгаар комендантызынын бичи борбак бажыны болгаш Хандагайты арынын бажынга Калчан деп черге садыг база Улан-Булуң (Кызыл булуң) бажынарны 1937 чылда туттунган турган. Кажан Солчур сумуунун төвүн тудар айтырыг тургустунуп келгенде, хөй кижилерниң саналын өөренип көргөш, суму төвүн Сегээ деп черге тудар деп шийтпирлеп алган. 1938 чылда сумунун араттары Сегээге эге чада школазын тударын шийтпирлеп алгаш, өреге бүрүзүгө тудугга херек чудуктарны онагаш, сөөртүп кылып эгелээн.

Ол школаны 1939 чылда күзүн ажыткан. Мурнунда Сегээ деп адап турганы атты Хандагайты деп адааш, суурнуң эге таваан салып эгелээн. Ол чылдарда 8 өрээлдиг 1 школаны, мал эмчизиниң бажынарнын кожуунунун 4 сумуунун 40 арбаннарын араттарынын киржилгези-биле, улусчу арга-биле тудуп, ажылгалга кириген. Ынчан кожуунунун нам кожкомунун 1-ги секретары Агбаан-Шыырап Куулар, кожуун даргазы Дамдын Монгуш, арвэ кожкомунун секретары Карбы Монгуш, улус судунун даргазы Кенеш Монгуш, кызыгаар болгаш иштики херектер килдизиниң эргелекчизи Бады-Суур Кыргыс олар суурну хөгжүдери-биле арат-чонну эвилелдеп, ажыл-херекти кызымаккай башкарып турган. Суур хөгжүлдизинге Севил-оол Иргит (ажыл башкарыкчызы), Мунзук Монгуш, Чара-Көргөн Сат, Мыкылай (Чеботаев), Байыскалан Донгак (Тос салаа), Хүргүл-оол Монгуш (Узун-Кызыл), бирги дарган Дамдын-оол Монгуш (кадагны безин чиңге демирден кылып турган) олар болгаш өскелер-даа хөй чон идеялык киришкен. Хандагайты суурну тудуп тургузарынга 1943 чылдан 1979 чылга чедир үлүг-хуузу кирип, тудуг организаациянын удуртуп келген Күш-ажылдың хоочуну, Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи Александр Чамыянович Ойдуңу оңзал деп медеглевес аргажок. Ол ышкаш төөгүнүң тудугларында Дондулай Донгак, Маадырбай Донгак, Дунгулак Донгак, Комбу Тумат, Седен-оол Донгак, Чараш-оол Монгуш, Мөңгүн-оол Карбы, Байыскалан Кара-Сал, Николай Данчаан, Кызыл-оол Данчаан, Стан-оол Донгак олар балдызынын керткен истерин арттырган.

Эмнелге

Хандагайтыга бирги эмнелге 1939 чылда амгы үеде «Светлана» садыы турар 2 өрээл бажыңга ажыттынган. Аңаа Хакасиядан келген эмчи сестразы Вера Авдеева (Ивановна), оон санитарказы Ойунмаа Уйну-ооловна олар ажылдап турган. 1949 чылда амгы ниити аарыглар салбыры турар бажыңга 10 оруннуг эмнелге ажыттынган. Ол корпусу бүгү кожуунун чурттакчылары чудуктарны айт-биле сөөртүп тургаш, 8 ай иштинде туткан. Ынчангы улуг эмчи фельдшер Калашников турган. Ол эмнелгеге баштай татар санитаркалар, оон Даш Донгак, Борбаанай Бүрбүевна, Сүрүн Донгак, Бабык Чындыковна олар ажылдап турган.

1950 чылда Юрий Зиновьевич Ковенский кол эмчиге, оон өөнүң ишти Маргарита Константиновна

уруглар эмчизинге ажылдап турган. 1963 чылда Тываның бирги дээди эртемниң үш эмчилериниң бирээзи, Москваның эмчи институтунун доозукчузу Сүт-Хөл чурттуг Домбуу Көк-кысович Ондар ажылдаан.

1988 чылдан бээр кол эмчи Оксана Шыыраповна Монгуш 2002 чылга чедир ажылдаан. Амгы үеде Валерий Николаевич Куулар ажылдап турар. Бо үениң дургузунда кадык камгалалынын тергини деп атка К.М. Донгак, З.Ш. Таваажан, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы деп атка Р.С. Михайлов, В.Н. Куулар, О.Ш. Монгуш төлептиг болган.

Амгы үеде эмнелге 6 салбырлыг, 115 оруннуг, 20 дээди эртемниң, 106 ортумак тускай эртемниң эмчилерлиг. Салбырлар бүрүзү арыг-силиг, аарыг кижилерге таарымчалыг кылдыр дериттинген. Кожуун эмнелгезинге үр чылдарда алдар-макталдыг ажылдап келгеннер база кылган ажылынга кызымак, эвилең-ээлдек аныктар хөй. Оларның чижээнге бичи уруглар салбырынын эмчизи Ю.К. Өртөнейни, божудулга салбырынын эргелекчизи У.Т. Кууларны, акушерка эмчи С.Ч. Агбаанны, кожуунун уруглар эмчизи Ч.Д. Монгушту, психонарколог-фельдшер В.Т. Монгушту, эмчи сестразы А.Д. Карбыны болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Бистиң эмнелгеге аңгы-аңгы чылдарда ажылдап чораан база чаңгыс чер-чурттугларывыс хөй-ле эмчилер республика, кожууннар, хоорайлар эмнелгелеринде чонга ачы-буянын чедирип, бараан бооп чоруур.

Улус өөредилгези

Өвүр кожуунунун школаларынын төөгүзү 1934-37 чылдарда чайлаг, кызыл-өг школаларындан эгелээн. Арат ажыл-агыйлары колхозтар кылдыр каттыгыртыганы, оларны колхоз суурларына мөөңнээни, организаастыг ажыл-агый талазы-биле быжыглааны улус өөредилгезинге социал-экономиктиг чаа база болган.

1939 чылда 3 эге школа ажыттынган, 107 өөреникчи хаара туттунган. Дус-Дагга Донгак Одай-Сүрүнович Бегзи, Саглыга Дорду Чотпаа, Хан-Демир, Ханды Сүрүн үш алышкы, Хандагайтыга Дамдын Монгуш, Солчурга Чозар Баданович Иргит эге школа эргелекчилеп турган. Баштайгы сургууларнын аразындан Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш, Хүргүл-оол Маңнай-оолович Монгуш эртемденнер болган.

1944-1945 чылдарда школалар, уруглар садтарынын чаңгыс аай бажыңнарын тудуу эгелээн, башкы кадрларны план езугаар белеткээри болгаш оларнын биленин бедидерин калбарткан. Россиянын Москва, Псков, Свердловск хоорайлардан бедик мергежилдиг орус дыл, математика, химия, күш-культура башкылары ханы, быжыг билиглерни берип эгелээн. Араттарнын уругларын школа-интернаттарнын долу хандырылгасын алган. Ол онза чугула хемчег малчынарнын уругларына школага өөренир арганы берген. Өөредилге системаны удуртуп-башкары-биле

1947 чылда Өөредилге килдизин тургускан. Килдистиң эргелекчизинге баштайгы чылдарда Чимит-Доржу Борис Белекович, Шагдыр Донгак Сатович ажылдаан.

Бора-Шайга 1962 чылда эге школаны ажыткан, 80 өөреникчи интернатка турган. 1984 чылда Ак-Чыраага холушкан класстарлыг 30 өөреникчилиг эге чада школазын дээди эртемниң аныяк башкы Вячеслав Бавыштаевич Монгуш удуртуп эгелээн. Хандагайтыга чаа школа 1989 чылдың январьда ажыттынган.

...Колхозтар төптеринге күрүнени ясли-садтарын ажыдып, кижизидикчи башкылар малчынарнын уругларын дүн-хүн чок азырап, хайгаарап турган. Хоочун ясли-сад эргелекчилери, «Улус өөредилгезиниң тергиннери» Намчан Сундуйевна Монгуш, Санникова Саяновна Сандан, Кара-Кыс Далаевна Дамдын, Галина Чүлдүмовна Монгуш, Дина Күр-Базыровна Лаа олар.

Таптыг-ла 65 чыл бурунгаар мурнунда Сегээ деп адап турганы атты Хандагайты деп адааш, суурнуң эге таваан салып эгелээн. Ол чылдарда 8 өрээлдиг 1 школаны, мал эмчизиниң бажыңнарын кожуунунун 4 сумуунун 40 арбаннарын араттарынын киржилгези-биле, улусчу арга-биле тудуп эгелээн.

Школаларнын материал-техниктиг баазазы быжыгып, эге-чада, 7 чыл, 8 чыл чадаларын эртип, 8 хүнде кожуунун 6 сумуунда 6 ортумак школаларда 2131 өөреникчи 119 класс-комплектиде хаара туттунган. Кадыы, сайзыралы кошкак өөреникчилерниң деңгештирилгениң 3 класы, 24 инвалид уругларны бажында өөредип турар. Кежээки школаларда 130 аныяктар хаара туттунган. 1993 чылдан бээр материал-техниктиг баазада немелде чок, капитал септелгелер болбаандаа бол, школа директорлары 6 автомашинаны, 1 тракторну, 2 автобусту, 1 инек, 2 бызаа, 2 молдурга, 455 хураганның хөй, 36 анайлыг өшкүнү тудуп турар.

Школаларда немелде билиг, сайзырал бээр төптер — 2. Хандагайты спорт школазын 1981 чылда ажыткан. Бир дугаар директору национал хурештиң РФ-тиң спорт мастери Кара-оол Донгакоч Шайгы. Баштайгы тренерлер В.М.Достай, С.К. Мартна, С.А. Адыгжы ажылдап келген үелериниң иштинде дыка хөй ССРЭ-ниң болгаш Россиянын спорт мастерлери, кандидаттарны белеткээн.

Кожуунун школалар бажыңы 1988 чылдың декабрь 1-де ажыттынган, баштайгы директору Шыдыраа Дырышович Саая, ол ажылга үр чылдарда Андрей Борисович Конгар, Зоя Алдын-ооловна Куулар ажылдаан. Өөреникчилери республика чергелиг «Хамнаарак», «Стартейнджер», шыдыраа, уран холдар дээр чижектиг мөөрейлерге шаңналдыг черлерни удаа-дараа ал келген.

Школаларнын башкылары 5 чыл болгаш-ла аттестация эртип, категорияны чедип ап турар. Дээди категорияны — 9, 1-ги категорияны — 98, 2-ги категорияны 82 башкызы ажылдап турар. «Улус өөредилгезиниң тергиннери» бедик аттыг башкылар — 32.

Шагдаа төлээзи

1945 чылдың март 5-те Тыва Автономнуг областың ИХЯ-нын №003 дугаарлыг дужаалы-биле Өвүр кожуунга 9 кижжи кежигүннүг шагдаа төлээзин тургускан. Оон даргазынга Сарбаа Чооду Чалчыковичини томуйлаан. Участок төлээзинге Карыма Чооду Балбасович, шагдаа кылдыр Байыскалан Дмитрий Кырланович олар ажылдап эгелээн. Ол үеде төлээ чери суурга баштайгы туттунган узун бажыңның бир өрээли болуп турган. «Кара-бажың» орунга ола бажыңның мурнунга улуг эвес каяа хевирлиг черге хоругдатканнарны чүгле дээктеп каар турган. Ол үеде чуну-даа канчаары чадаг, атыт безин ында-хаая ырак черлерге баар апарганда ажылгаар турган.

Моол-биле кожа чыткан ук кожуунга кызыгааржыларнын хайгааралы база күштүг турган болгаш үүлгеткен кем-херектер ынчан ажыттынмай барбас турган. Мал оору, кызыгаар үрээр чоруктар болгаш самчыгдалдар кылган кемниг херектер хөй турган: 100000 акша чидирлиг самчыгдалчыны 15 чыл чедир, чаңгыс хөй оорлааны дээш 5-10 чыл чедир хосталгазын казып шидер турган.

Баштайгы «ГАЗ-53» маркалыг машинаны 1951 чылда ажыглап эгелээн. Ол машинаны Кызылдан мунуп келген орус чолаачы олчаан Хандагайтыга шагдаа чериниң чолаачызы бооп ажылдап арткан. Килдистиң ажылы чоорту сайзырап, тускай эртемниг специалистер немешкен.

Бо хүннерде Өвүр кожуунун ИХК-де штат езугаар 43 кижжи ажылдап турар, оон иштинде 7 дээди эртемниг, 12 ортумак юрист эртемниг, 7 ортумак тускай эртемниг ажылдакчылар ажылдап турар. Иштики херектер килдизиниң даргазы, милициянын майору Буян Эрес-оолович Монгуштуң удуртулгазы-биле 4 килдис кожуунун девискээринде корум-чурумну тудуп, кем-херек болдурбазы-биле баш бурунгаар профилактиктиг хемчеглерни чорудуп ажылдап турар.

Килдисте даанган ажылынга кызымак, чаңгыс эвес удаа ИХЯ, ИХК-ниң дужаалдары-биле бедик шаңналдарны, үнелелдерни ап келгеннер хөй, оларга участок төлээзи А.Ч.Чамзынны, улуг дознаватель Р.А.Монгушту, оперативтиг дежурный С.Ч.Сатты, криминалдыг милициядан Э.Д.Эртинени дээш, өскелерни-даа адап болур. Юстициянын майору Оюмаа Удай-ооловна Ондарнын удуртканы истелге бөлүү ай, квартал санында салдыганын планын үргүлчү күүседип, республикада эки көргүзүлгү килдистериниң санынче кирип турар.

Культура килдизи

Өвүр кожуунун культура килдизи 1946 чылда тургустунган. Ол үеде кожуунга 4 өглер, улан булуңнар доктаап турган. Аңаа эвээш номнарлыг библиотека база чоннуң ырлар-шоорлар чери турган. Бо чылдан эгелээш кожуунга культура амыдыралы хөгжүп, чон ортузунга культура-

массалыг ажылдар чоруттунуп эгелээн. Бирги клуб тудуу 1949 чылда Хандагайтыга туттунган. Кожуунун культура болгаш уран чүүл хөгжүлдизинге ол үеде Санчы Кызыл-оол, Тюлюш Олар-оол, Монгуш Биче-оол, Балган Монгуш, Шулуу Опал, Сыгыртаа Монгуш, Полина Сайын болгаш өскелер-даа үлүг-хуузу кириштирген.

Амгы үеде кожуунда 16 культура албан черлери бар. 7 библиотека, 6 дыштанылга төптери, 3 уругларнын уран чүүл школалары бар. 1977 чылда төпчүткен библиотека системазы кожуунга тургустунган. Ону тургузарынга Светлана Саая, Алдын-кыс Дапык, Вера Данзын болгаш өскелер-даа үлүг-хуузу кириштирген. Амгы үеде кожуунда номнуң фондузу 110,0 муң экземпляр, оон иштинде Хандагайты суурда 37807 муң экземпляр. Номчукчуларнын саны — 5200 кижжи.

Уран чүүл школаларында шупту 265 өөреникчилер хаара туттунган, 19 дээди эртемниг болгаш ортумак эртемниг башкылар ажылдап турар.

Хандагайтынын уран чүүл школарынын аразында эки көргүзүлгү школа деп атты чаалап алган. Культура болгаш уран чүүлдүн ажылдакчылары чылдына өскээртен кириер орулгазын 103-105 хууга ажыр күүседип, янзы-бүрү темалыг кежээлерни, конкурстарны, көрүлделерни организаастап турар.

Улуг чоргаарал-биле Ак-Чырааның, Солчурнун, Саглынын, Хандагайтынын культура одагаларын, Хандагайтынын уран чүүл школазын адап болур. Олар чыл санында-ла планын күүседип, косметиктиг септелгелерин боттарынын кириер орулгазы-биле эки чорудуп турар.

Кожуунда дээр дээрнүң коллективтерге Хандагайтынын Г.Тумат аттыг культура төвү хамааржыр. Кайы-даа үеде клубтуң экини ажык, барык хүннүң чыгыы солун кежээлер, бөлгүмнер, концерттер юбилейлиг байырлалдар, кудалар дээш, янзы-бүрү культура-массалыг хемчеглер эртип турар. 2005 чылда республикага эки ажылдыг клуб дээш 1-ги черни ап, хөгжүм аппаратуразы-биле шаннаткан. Директору Надежда Санаажыковна Норбу. Уруглар-биле ажылдың методизи Байлак Байыскалановна Кара-Салдын удуртканы «Булангынын кыстары» танцы бөлгүмүнүн чараш, солун танцыларын чон бедии-биле үнелеп турар.

Эки ажылдыгларнын бирээзи уран чүүл удуртукчузу Клавдия Куваевна Саая. Оон удуртулгазы-биле «Тыва — бистиң өргээзи» көрүлдү фестивалга кожуунун бүгү-ле албан черлери, организаацияларынын коллективтери бедик көдүрлүүшкүннүг белеткенин турар болгаш бо чылын өвүржүлөр республикага бирги черни ап, автомашина-биле шаңнаткан.

Амгы үеде Культура бажыңы база кожуунун өске-даа албан черлери, организаациялар ниити септелге болгаш чаартылгаларны чорудуп, кожуунун 65 чыл оюн эртеринге белеткел ажылын чорудуп турар.

Клара ХЕРТЕК,
кожуунун архив килдизиниң эргелекчизи.

Кадыкшылы — байлаавы

ҮШ-БЕЛДИР КУРОРТТА

Соңгу аржаан аттыг Үш-Белдир курорт далай деңгелинде 1120 метр бедикте, кончуг чараш бойдус чурумалдыг, ээн тайга ортузунда, совет-моол кызыгаары турган черде, Белин, Бус, Шишкит деп үш хемнерниң белдиринде туруп турар. Ынчангаш моон Үш-Белдир деп аттын тывилганы ол. Тайга-Танды чер болгаш курорттун чоок-кавызында кат-чимис, балык-байлан, аң-мен, тоорук болгаш эм ояттар-биле байлак.

Оон тургустунган төөгүзүндөн алгаш көөрге, ону 1932 чылда гидрохимик В.Левченко ТАР-ның Чазааның даалгазы-биле шинчилеп, оон эм шынарлыг аржаан сугларын тодараткан. Бир чыл эрткенде аңаа бичии курорт ажыткан, ол каш-ла чыл ажылдаан. 1957 чылда курорт катап ажытылган. Курорттун аржаан суглары бедик термальдыг, азоттуг, кошкак минералдыг кремниг, аңгы-аңгы химиктиг болгаш минералдыг элементилер-биле байлак. Бо курортка мага-боттун янзы-бүрү аарыгларын эмнедип болур. Чижээ; төп нерв системазынын, чүрек-дамырнын, чүстөрүн, кеш, лор, ижин-баарнын база херээженнер аарыгларын болгаш оон-даа еске.

Курорттун бо чылгы удурткучу болгаш ажылчын составы өскерилген. Кол эмчизи Мира Оюновна Өпөөн. Ол бо курортта көнгүс чаа эвес, каш чыл улай маңаа ажылдап каапкан, курорт талазы-биле арга-дуржулгазы өскөн, ол талазы-биле өөренип

дооскан тускай эртем-билигиг, бир дугаар удурткучу аныяк херээжен кижилер болуп турар. Ниити чеменилге черлеринге 35 чыл ажылдап келген, бо курортта ам 6-гы чылдың нүүрүн көрүп турар шеф-повар Полина Осуровна Монгуш база 22 чыл дургузунда бо курортка бухгалтерлеп, кладовщиктеп келген, кыш-чай дивейн, курорттун мал-маганын азырап-карактан чоруур Баир Васильевна Оруйгунун өг-бүлөзи — курорттун хоочун ажылдакчылары болуп турар.

Саттыган путевкаларның кирген акшазындан курорт боду хандырттынып турар. Бо чылын септелге ажылдары болур-чогууру-биле кылдынган. Корпустарны чугайлап, дозулаан болгаш ында орун-дөжек, стол, сандаларның, хеп сугар шкафтарның үрелишкенин эде кылган, кижилер кылаштаар оруктарның манзаларын чаартып, будаан, селгүүстеп, дыштаныр сандаларны дозулап будуп, чаарткан.

Үрелишкенин хөй, оорлаарын оорлап апарган — деп, Мира Оюновна хомудуп чугаалаар болду. Чоннун черлик деп адаары, боду черден үнген изиг аржаанның биеэги изии чок, баштайгы хүннеринде соок болуп турду. Тайгалар баштарында харлар хевээр, бүргег, чаыстыг хүннерде ол серин, соок бооп турар. Аяк, изиг хүннерде чоорту оон температуразы бичиилеп көдүрүп, чон амна кирип эгелзэн. Билбес улуг аңаа деген, үрелген деп-даа чугаалап үнүп турду. Моон алгаш көөрге, боттарывыстың бойдузусука камналга чогуусу көстүп турар. Ынчалза-даа дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болдунар-ла арга-хемчеглерни ап, курорттун ажылдакчылары дыштаныр хүн дивейн ажылдап турарын боттарывыс көрдүвүс. Эмнээшкенин корпузу

долу күш-биле ажылдап шыдавайн турар. Моторларның күжү эвээш болганы-биле, үрелишкенин болу бээр. Таарыштыр тургускан график шак-биле чоннун эмнээшкенин чорудуп турду. Хол массажи С.Хөөмөйлээр бустуг доскаарда, курорттун улуг эмчи сестразы И.Д.Пиче-оол, шаркода душта У.Т. Балдан, гидромассажистер Х.О. Ак, В.А. Ооржак, херээженнер кабинетинде С.Х. Бай-Кара база терапевт эмчи М.Ю. Потапов, минералдыг ваннада Н.А. Лопсан чонну хүлээп ап, кызымак ажылдап турарлар. Чоннун дыштанып ойнаарына таарымчалыг байдалдарны тургускан. Спортчу хемчеглерни (удурткучу Мergen Аратына) болгаш дыштанылга кежээлерин (удурткучу С.К.Шевелева) удаа-

дараа организастан келген. Стол теннисинге ойнаар күзелдиглерниң саны хөй, ук маргылдаага Савелий Ондар кымга-даа уттүрбайн, чараш дозулары болгаш хагылары-биле арыг тирилгени чедип алган. Шыдыраага А.С. Чымба тирикчи болган. Корпустар аразынга волейбол болгаш концерт номерлеринге мөөрейлерни база организастан. № 1 корпустун чурттакчылары — күш-ажылдың хоочуннары болгаш 1, 2 бөлүктүн

инвалидтери концерт мөөрейинге бүгү тала-биле талантызын көргүзүп, тирикчи болганнар. Шупту тирикчилерни грамоталар-биле шааннап-мактаан. Чеже-даа бертик-межел, шимчевес, коляскада оор бол, инвалид кижилерниң анаа кижилерден дудак чок, онзагай талантызын демдеглес аргажок. Салым-чолга чеже-даа кызаттырган болза, оларның мөзү-бүдүш талазы-биле быжыын, эрезин бодум хуумда магадап, чараш-сындым. Оон ыңай мында чадаг-тергелерни шакта хөлезилеп (прокат) берип турары онзагай. Шынап-ла, ону мунукаш, туристти кокпалар-биле аян-чорук-даа кылгаш келдивис. Кол эмчи Мира Оюновна дыштаныкчыларга термаль, минералдыг аржаан сугларны шын ажылгаарын болгаш оон кандыг-кандыг аарыгларга ажык-дузазын дугайында солун беседа-лекцияны кылган. Ынакшааннарга тураскааткан кежээ база бедик деңгелге эрткенин демдеглес аргажок.

Үстүнде айтылган чүүлдерден аңгыда, ам четпестерге доктап көрейин. Кайда-даа ак биле караның кожа чорууру дег, олар база-ла бо курортта барын айтыксадым. Курорттун 1-ги сезону июнь 15-те эгелээр турзажок, курорттун чамдык ажылдакчылары дыштаныкчылар-биле деңге бүдүн неделя дургузунда чаржалажып, орай ужул келгенин айтыр апаар. Кижилер бодаарга, олар дыштаныкчыларны мурнай каш хонук бурунгаар ужа бергеш, оларны уткуп-хүлээп аарына белен тургу дег. Янзы-бүрү чылдагааннардан неделя чыгыы ужул чадап каан дыштаныкчыларның шыжыгып, хомудааны чөп. Ол дээш дыштаныкчыларның дилзэн курорттун баштаар чери өөренип көргөш, дыштаныр хонуктарны узаткан.

База бир четпес чүүл — арагалаашкын. Дыштаныкчыларның

талазындан ол чурум чок чүүл аэропортка-ла эгелээр. Арага ижиң алган ол аныяк кижилер чечен, афган дайынчылары бооп, боттарының талазындан көнгүс чараш эвес аажы-чаңын көргүскени дыка хомуданчыг. Дайынчы кезээде дайынчы бооп артар болгай. Олар дайынчының берге школазын эрткен, кандыг-даа бергелерге тура дүшпес, мөзү-бүдүш-даа, мораль-даа талазы-биле эң-не быжыг, дадыккан кижилер болур. А бистиң бо дайынчыларывыстың мөзү-бүдүш талазы-биле кошкаа, арага-дары ижиң алгаш, улустун амыр-дыжын үрөп, улуг-бичини хүндүлөп билбеси, бичии четпестер дээш сөс үндүрүп, чаргы-чаалы кылырынга туралы кончуг болган. Ийе, курорттун ажылында четпестер бар деп үстүнде чугаалаан мен, ону эдип аар дээш дарыг хемчеглерни ап турарын база айыттым. Ынчал кээрге, ол четпестерни аас-дыл, чаргы-чаалы-биле эвес, анаа бөдүүн, кижизиг чугаа-биле чугаалажып болур-ла болгай. Харын-даа дайынчылар-биле журажылга кежээзин организастан болуп турду, а олар боттарынын төлөп чок кылдыр көргүстүлөр. Инвалид, аарыг-аржык кижилер безин хомудалдар кылбайн турда, кан дег дадыккан дайынчылар боттарының дайынчы адын бадыткавайн, кончуг кошкак болганын айтыр апаар. Кижилер кандыг-даа аразында чорууру, кандыг-даа таварылгада кижилер бодун хүндүлээр ужурулуг. Бодун хүндүлөп билбес кижилер, өскенин хүндүлөвези билдингир.

Черле ал-боттарывыска-даа хүндүткелдиг бооп, төрзөн бойдузусука-даа камналгалыг-хумагалыг болуп көрээлиңер. Кадыкшыл быжыктырар сорулгалыг дыштанып кээп турар болганывыста, ажыы чок ажыг арага-биле өңүктөшкен черле херээ бар бе, чонум!

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

УЛУСЧУ ДОКТОР

Чайгы үеде кижилер кадыкшылын экижидип алыры-биле Россияның-даа, Тываның-даа аржаан, курорттарында дыштанып чоруп турарлар, харын-даа сөөлгү үеде кожа-хелбээ найыралдыг Моолдун аржаан, курорттарына барып турарларның саны көвүдзэн. 1993 чылдан бээр Моолдун Завхан аймактын «Улаан-Хаалга» курорт-аржаанынга Эрзин кожунун, ылаңгыя Нарын сумунун хамаатылары доктаамал дыштанып, кадыын экижидип ап турарлар. «Улаан-Хаалга» курорт-аржаанын директору Цэрэндэжид Жамцхуу-биле Нарында «Ана-Суг» арат ажыл-агыйның (удурткучу Дүгер М.А.) аразында Тываның чонун «Улаан-Хаалга» аржаанынга дыштандырап талазы-биле керээлиг. Амгы үеде «Улаан-Хаалга» курорт-аржаанынга Эрзин кожунун бүгү сумуларын аңгыда найысылал Кызылдан безин улус кээп эмненип турар апарган. 13 чылдар дургузунда бо аржаанга барык 500 ажыг тывалар, оларның иштинде 400 хире эрзинчилер эмнеткенер. «Улаан-Хаалга» аржааны Тываның «Тарыс» аржааны-биле колдуу дөмей. Изиг, соок аржааннарны тустуунда аңгылааш, чонга билдингиритиле айтып каан. Изиг аржааннар 36, 40, 42 градус изиг. Чүрек, баар, нерв, сөөк, чүстөр аарыгларын эмнедип турар, херээжен улустун аарыгларын эмнээр аржаан база бар.

«Улаан-Хаалга» аржаанынга барып дыштаныры Тывадан барган улуска, ылаңгыя көдээниң ишчилеринге, назылап кырааннарга кончуг таарымчалыг: путевка өрттээ кончуг чик, аш-чемниң шынары эки, чурттаар оран-сава, орун-дөжек-биле бүрүн хандырттыган.

Курорт боду дузалал ажыл-агыйлыг, бодун долузу-биле хандырып турар. Курортка культура-массалыг хемчеглерни (кино, концерт, кежээлерни), спортчу оюннарны, агаар-бойдусче үнүүш-

күннерни доктаамал организастан турар. Аржаанның ажыл-чорудулгазынын чедишкени оон талантылыг удурткучунун организаакчы ажыл-чорудулгазы-биле дорт хамаарылгалыг. Курорт-аржаанын директору Цэрэндэжид Жамцхуу барык 40 чылдар иштинде курорттарга эмчилеп, аңаа кижилерни эмнээрде улусчу медицинаның арга-хемчеглерин долузу-биле ажыглап келген. Цэрэндэжид Жамцхуу судал тудар, суйбаар, ханнаар, ине-биле шиштеп база эм ояттар-биле эмнээр талазы-биле бүгү Моолга сурга-жаан кижилерин бирээзи.

2005 чылда 70 харлааны-биле холбаштыр улусчу эмнеге шыларангай ачы-хавыязы дээш Жамцхуу эмчиге Моолдун сүзүглел шинчилелиниң астрология академиязынын хүндүлүг доктору атты тывыскан.

Эвилең-ээлдек, кижизиг чаңныг Жамцхуу эмчинин, дыштанып барган тыва кижилерниң кадыын быжыглаары-биле кириген үлүг-хуузу, буян-кежи аажок улуг.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылдың июнь 15-теги № 88 Чарлыы-биле бистиң чаңгыс чер-чурттуларывыстың кадыын санаторий-курорттарга экижидеринге база Тыва Республиканың болгаш Моолдун чоннарының аразында кады ажылдажылганы быжыглаарына ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Моолдун Завхан аймакта «Улаан-Хаалга» курорттун директору Цэрэндэжид Жамцхууга тывыскан.

Моол күрүнениң 800 чыл база араттын революциязынын 85 чыл ою-биле Тываның чонунун кадыкшылы дээш буянныг ажыл херекти бүдүрүп чоруур эмчи Цэрэндэжид Жамцхууга чаагай кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижинге ак орукту күзеп каалыңар.

Майдыр МӨНГЕ
ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты.

МООЛ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ГЕНЕТИКТИГ ШИНЧИЛЕЛИ

2006 чылдың апрель 30-де Моолдун Баян-Өлгий аймааның Сенгел сумунда чурттап чоруур тываларның демнежилге комитетинин даргазындан ук сумунун 80 харлаанын демдеглеп эрттиреринин хемчеглеринге хамаарышкан чагаа келген турган. Ук чагааны Чазак деңгелинге сайгарып чугаалашканынын түңгелдинде хүлээп алдынган шиптирлерин бирээзин боттандыраары-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызынын 2006 чылдың май 18-те үндүргени № 708 дужаалы езугаар Сенгел тываларынын генетиктиг шинчилгезин чорудар тускай экспедиция Моолга май 6-дан июнь 3-ке чедир ажылдаш келген.

Сенгел сумузу бедик дагларлыг, чедер оруу берге черде турар. Оон мурну чүгүнде РФ-тиң Алтай Республикасы, чөөн чүгүнде — Кыдат. Чурттакчы чоннун кол кезин (75%) — казахтар, 5% -зу — моолдар, 20% хирези азы 1700 кижилер — тывалар. 350 тыва өреге, 1 өрегеде-ле 5-12 кежигүннүг өг-бүлө бар. Тус чериниң тываларынын алыс ажыл-агыйы — мал ажылы, ыңчангаш 75% хире тывалар тайга черлерде сумудан 50, 70, харын-даа 100 км ырак черлерде турар мал бригадаларында ажылдап-чурттап турарлар. Малчынарның уруглары тыва эге школа-интернатта өөренип-чурттап турарлар.

Чонга эмчи дузазын 30 оруннун 4 эмчи ажылдап турар уцасток эмнегезинде чедирип турар. Эмнегениң улуг эмчизи дээрги Сайполти Алгааның мергежили хирург. Оон аңгыда педиатр, 2 терапевт (бирээзи невропатолог эмчинин хүлээлгезин база күүседип турар), фармацевт эмчилер бар. Тыва Республикадан барган эмчилерниң бригадазы популяцияно-генетиктиг шинчилелдер талазы-биле ажылдарны чорудуп, УЗИ аппаратадына шинчилелерни кылып ажылдааннар. Оон аңгыда нефролог болгаш генетик эмчилер лабораторлу шинчилге дузазы-биле аарыг улустарны хүлээп алгылаан.

Популяциялыг генетика шинчилелдеринин

түңгелдери-биле шинчилеттинип турар чон «өзүп турар» хевирге хамаарырын илереткен. Азы чоннун көвей кезин 21 хар чедир назылыг, а эвээш кезин 50 хардан улуг назылыг болуп турар. Хар-назы улгаткан тавар, херээжен улустун саны эр улустан көвүдөп турар. Оон аңгыда, ук чонда каш уругларның төрүттүнери чылдан чылче өзүп оорары база салдарны чедирип турар. Чаш уруглар хөй төрүттүнерге-ле, чон саны өзүп турар болгай. Бир өг-бүлөде уругларның саны 5-8 хире чедип турар.

Аймак-анзы талазы-биле алырга, Сенгел тывалары Иргит, Соян, Делег деп төрөл-бөлүктөрдөн тургустунган. Ук бөлүктөр иштинде база янзыларлыг. Чижээ, сояннар кара соян болгаш ак соян деп аңгыланар. Ук төрөл-бөлүктөр бистин республикада аймак-бөлүктөр-биле колдуунда дөмейлежир. Бо талазы-биле ханы шинчилелдерни тускай мергежилдиг эртемден чоруда бээр. Ниитизи-биле алгаш көөрге, ук чоннун генофонду эстип читпес, бодунун онзагайларын ол-ла хевээр кадагалап артып калыр ужурулуг.

Генетик эмчи 138 кижини шинчилеп көргөн. Оларның 115-и 5-11 класстарның өөреникчилери болуп турар. Шинчилеттинген улустун аразында салгал дамчаан кемниг улус таваржып турар-даа болза, оларның ниити хуузу хөй эвес. Нефролог эмчи 15-тен 80 хар чедир назылыг 140 кижини шинчээ. Илереттинген аарыг улусту эмчилер боттарынын эккелгени дузаламчы фондудан эм-таң аймаа-биле хандырган. Функционалист эмчи «Сканер» деп УЗИ аппаратка 8-тен 77 хар чедир назылыг 142 кижини шинчээ.

Культураның, дылдың болгаш генетика талазы-биле онзагай шынарларын кадагалап арткан Сенгел тываларынын келир үези «Улуг Тыва»-биле тудуш дээрзин бо хевирлиг шинчилелдер чорудуп турар экспедицияларның ажылы бадыткап турар.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызынын парлагла албаны.

«МАКТАЛДЫ НОМЧААШ»...

Чогаалчы болгаш уе

«ҮНҮМ ДИЛЕП, ТЫППААН ШААМДА...»

«Аажы-чаңның эң-не бедии, өндүрү — биче сеткил. Ону макта!»

Александр Даржай студент үезинден-не шүлүк бижип эгелзэн. Бир-ле дугаар шүлүк «Шын» солунга 1964 чылда парлаттынган. «Төрзэн черим» деп баштайгы ному 1972 чылда үнген.

Хоочун шүлүкчү, редактор Юрий Кюнзегеш: «Аныяк авторлардан бышкан шүлүктөрлүг бир номну номчудум» — деп, мактаан чүве. Баштайгы номчугажының «Дилээшкин» деп шүлүүнде мындыг одуруглар бар: «Бодум хуумда үнүм дилеп тыппаан шаамда, поэзияга бердиндим деп шыдаваас мен».

Оон бээр ам 34 чыл шуужуп эрте бергени ол-дур. Бо үениң иштинде А.Даржай могаг-шылаг чок ажилдап, он ажыг номнарны, оон иштинде калбак чогаалдарны номчукчуларынга бараалгаткан. Мен А.Даржай-биле аныяндан тура таныш, аныяктар солунга кады ажилдап чораан болгаш, оон чогаалдыкчы өзүшкүнү магадап, номнарын номчуп келдим. Оон чогаалдыкчы өзүлдезин баштай бодунуң төрзэн Тывазының эвес, а акы-дүңма Ровнонуң удуртулгазы үнелзэнин хараалдалбиле сактып олур мен. Черле чогуу та чүзүнде чүве, ону ылаптыг чугаалаары берге-дир. Кижиде аныяк чорда үнелвес, кырый бээрге, харын-даа чеденней бээрге шаңнап-мактап, алдарлыг аттар тыпсыр боор-дур. Орустап чугаалаар болза, кырган кижиге ындыг шаңнап изиг-даа, соок-даа эвес. Че, ол-даа канчаар, шүлүкчү дээди үнелел — номчукчуларның, чоннуң үнелели.

Александр Даржай номчукчуларның үнелелин чеууду, поэзияда бодунуң хууда копказын, үнүн тып алган. Ол дээрге шүлүкчүгө эң улуг чедишкен-дир. Ном үндүрер дээрге акша-төгөр кырызаныр бо нарын үеде ол бодунуң күсели-биле бо-ла парладып үндүрер кижидир. Апрельде ол менээ «Идегелдин чырыы» деп чеди дептерлиг кыска шүлүктөрүн белекке берди. Номну номчуп ора, оон шүлүктөрүнүң чүгле уран-чеченин эвес, а философчу ханы уткалыын магададым.

А.Даржайның «Идегелдин чырыында» амыдыралдың бүгү-ле талаларын уран-чечен сөстөр-биле ханыладыр касканнап бижээн-дир. Ол дээрге хууда амыдыралдың байлак дуржулгазы сиңген чуртталганың чөлөнгижи ие кижиде, бойдус, ынакшыл, эрткен болгаш амгы үе, бөдүүн кижилер болгаш дүжүметтер дугайында эскерилер-дир. Бот-дугайында бодалдар шүлүктөрдө көскү черлерни ээлеп, номнуң утка-шынарын байыдып турар: Бодум шөлзэн, четки ышкаш, шүүрөп ордум, Бок-даа бар-дыр, алдын база тыптып кээр-дир. Бо мегечи арыг өртем-чеге бот-бодун билчип

алыры берге айтырыг. Таныш-көрүш, өңүк-тала кижилер хамаанчок, өг-бүле туткан эр, херээжен ийи кижиде, ажы-төл биле ада-ие аразында билишпейн баргылаар таварылгалар көвей. Чогуу-на оон ужун өг-бүлеге чөрүлдээлер тыптып, алгыш-кырышка, адаан-мөөрейге чедирип болур. Оон ужун шүлүкчү «изиг тынчып, удур көржүп чораан-даа бол, ийи дагның баштары дег, дээшпээн бис» — деп бижээни-ле чөп. Бо сөстөрни каш янзы тайылбырлап болур. А бо таварылгада ийи кижиниң бот-бодун билчириниң дугайында чугаа-дыр.

Бистиң мерген өгбелеривис: «Бодуну богага, эжини энкке демейлеве» деп чагаан. А херек кырында бодун өрүкүрдүр, а эжин куду көөр кижилерге бо-ла таваржыр бис.

«Аажы-чаңның Эң-не чавыт, чөгенчи Улуг тура. Ону бакта» — дээн чагыларынга бүрүнү-биле катчып, чөпшээржер-дир мен. Улуг тура бөгүн тыптып келзэн. Олук-ызыгуур салгап, салгалдан салгал дамчып чоруур хамчыктыг аарыг деп санаар мен. Мээң бир таныырым эрнин хоолурга кадайын ылап-ла улуг тура дээш таныштары «Кадын» деп кыжырып шолалаан.

Александр Даржай бодунуң авазының, черле ынчаш ие дугайында хөйүнү бижээш. Авазының «куура-рып оңа берген шыва тону кударанчыг ырлар болуп хуула берди» чөп. Сөөлгү үеде амыдыралдың аар-берге шуурганынга шыдашпайн, арагаже дүлнү берген чөгенчиг иелер, адалар эвээш эвес. Ол дугайында шүлүкчү мынчаар бижээн-дир:

Азыг черде сыңны берген Азарганчыг бичи төлдүн экти сирлзэн, Ава кижиде аза-бук дег кускуннаан...

Аыш-чем чок... Араганың Ажыг чыды бакың иштин бүргей алган.

Бо дээрге ийи-чаңгыс таварылга эвес-тир. Араганы азыг бүрүзүнде садып, Россияда чылдың-на 42 муң кижиде оон халавында өлүп, муң-муң ажы-төл өскүс-чавыс, азыраар ада-ие чок артып турда, эрге-чагырга эскербейн келгени ол бе?...

Александр Даржайның амыдырал дугайында философчу шүлүктөрүн эң-не кысказы-биле эскерерге ындыг-дыр. Шүлүкчү орус культура, поэзия-биле таныш болгаштын оон дөзө-вилеп азы очулдуруп алгылаан одуруглары база бар чорду. Чижээ, «Эде каапкан сөстү кым-на эгидип аар...», «Чүү-даа чүве өндүр, бедик чаагай...» дээн хевирлиг. Тыва шүлүктү өске чоннарның бодалдары-биле байлакшытканында багай чүү деп.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Хоочун башкы Хертек Леновтуң «Көдээ ишчилерге мактал» деп ному-биле таныштым. Ынчангаш ында кирген янзы-бүрү хевирниң дугайында бодунуң номчукчу допчу бодалдарымны бир талазында, ол номчугашты (68-ле арынның) ындыг ном барын билип алгаш, ол ном номчукчуга таваржы берзе, улуг-каралап-даа болза, танышсын дээш, мону бижип олурар чылдагааным бо. Черле ынчаш тыва дылда номнар эвээш дээр дугайында башкылар, библиотека ажилдакчылары, студентилер, өөреникчилер, черле шупту номчукчулар чугаалап, бижип-даа турар болгай.

Чогуу автор бо номунда чүгле малчыннар дугайын эвес, харын ниити амыдырал, мөзү-шынар дугайында бодунуң туржун, көрүжүн, өөрүп азы хомуудап-даа чоруур бодалдарының дугайын ажыт-чажыт чокка сеткилин ханызындан бижээн. Ында макталдар, йөрээшкннер, шоодуглар, чечен домактар, хомудалдар, угаадыглар, шүгүмчүлелдер-даа бар.

Номну автор Каа-Хемниң Бай-Сөөттө ажилдап-чурттап турар дүңмазы, күдээзинге тураскааткан. Олар Кара-Хөлдөн көжүп келгеш, ол черде мал-маган азырап, тодуг-догаа, бай-шыдалдыг чурттап турарлар. Хертек Сайын-оолович оларында бодунуң мал-маганын база азырадып, мал чеми белеткежи, кажаа-хораа септежи, өдек-хөржең касчып, бар-ла шаа-биле дузалажып турар. Пенсионер болза-даа, Кызылда бир школада таңныыл болуп ажилдап турар.

Номнуң редактору Монгуш Чочагар кирилдени бир-ле утка-аян-биле бижээн. Ында авторнуң уран-чеченин, дылының онзагайын айтып бижээн. Номну автор бодунуң хөрөңгизи-биле парлаткан. Ол дээрге, оон «балдырлыын» бадыткап турар. Хөөкүйлерниң, башкыларның, акшашалыңы, пенсиязы-даа хоомай-ла болгай. Ол хиреде Х.Ленов мал-маганының ачызы-биле черле шору орулгалыг болганы-биле номну бижээн, парладып, номчукчуларга бараалгатканы бо-дур. Амгы үеде ол биче чаштарга тураскаадып номну парладып турар. Кижиде черле төртүтүнген, өскөн черинге ынак оон агаар-бойдузун, чонун мактаар чаңныг. Ынчангаш Кара-Хөлдүн дугайында мындыг одуругларны бижээн:

— Кара-Хөл ырак, кадыр, соок, а тараа, ногаа барык бышпас, тайгазында тооруун безин туман «чиптер» — чедир үнмес. Кададынга сарлык тааржыр, туругларга өшкү, хойлар тулдур оытпап, дешкилежир, мал кайгамчык өзөр чер.

Номда кирген чогаалдарның кол-ла утказы — ажыл! Ол дугайында мынча деп бижээн:

Анаа хилик олурарга,
Халас це эрткени-дир.
Ажылдаваас, чыдар болза,

Халап айыыл келгени ол.

Ол-ла бодалын автор мынчаар уламчылаан:

Дээштиг ылап, кезээ болза,
Демниг ажыл бидип тургай.
Хүннээрректээн Тывавысты,
Хүннүң, даңның сайзырадыр.

Мал азыраарыңа амгы үеде эң-не кол дайзын — оор:

Ийи буттуг «бөрүлерни»
Ии-дадай, өзү кара.

Араатандан дора чаңнаар
Алдырбазын кызыдып көр!

Тоол чурту — Тывавыска сетки-

линиң ханызындан ынакшылын, аңаа йөрээлин Х.Ленов мынчаар бижээн:

Азияның төвү — Тываам
Азыраан малы өзөр-ле болзун!
Тайгаларда пөжү, дыды
Тайбың ишке бараалгазын!

Малчынны мактап, ону алгап-йөрээгэн мындыг одуруглар кижиниң сеткилин дыка-ла хайныктырар:

Дүне-хүндүс карак

салбас малдаар

Малың — аксың-кежиң, келир цен.
Түрегдел чок амыдырал өзээ...

Шынап-ла, ында-мында арааттар мал-маганын чүс-чүзү, муң-муну-биле өстүрүп, бот-башкарныр, бот-хандыртынар деп сорулга-биле рыноктуң хоойлузу езугаар ажилдап турарыңа кижиде канчал черле өөрүвес, чоргаарланмас боор.

Бир-тээ, Хертек Сайын-оолович барып-барып дыл, чогаал башкызы кижиде болганда, оон көрүжү делгем. Ылаңгыя тыва дылды өскелээр, тоовас, харын мырыңай хөңнү калган дег болгаш, ону өске сөстөр-биле «хойтпактаар» чорукка шуут-ла удур, килеңи хайныр. Амгы үеде аныяктар, дарга-бошка дээргилер, интеллигентилер-ле бис дээш, орустаарын көөргөт-тинерлерин сагындырып, ыяттырып, автор мындыг одуругну бижээн:

Овурнуң чидирбезиңзе

ажырбас чоор

Онза дылың чидирзиңзе

дорайтаар сен.

Ассимиляция —

нация сөзүңге дегбес,

А төрзэн дылың чидирзиңзе,

ынчан «өлүр» сен.

Дыл дээрге, нацияның эң-не үнелиг,
бир кол демдээ. Дыл чокта нация тур-

бас. Каттышкан Нациялар Организациязының эксперттери, специалистери, делегейниң улус чоннарының, оон иштинде Россияның национал улустарының дылының дугайында шинчилелинге хакас, бурят, калмык, якут... дылдар чоорту чидер деп түңнел үндүргөн. Оон аңгыда Моолда Сенгел тывазы эртемден Галсан Тывага чорааш, дылыңарны-ла камнап көрүңер деп солунга бижип, радиога-даа чугаалаан болгай. Бо дээрге, бистерге, тываларга, аажок шыңгыы сагындырыг, сүме-дир. Шынап-ла, аразында чугаалажырда, чамдыктары-выс кандыг-дыр че? Ыянчыг, чованчыг-дыр ийин! Хертек Сайын-ооловичниң дыл дугайында сагыжы аарып чорууру таварылга эвес-тир!

Номнуң онзагай бир шынары — автор аажок ханы уткалыг чечен сөстөрүн номчукчуларга бараалгаткан:

Бай кижиде байыдым дивес

Бак кижиде частым дивес (бо сөстөр ылаңгыя амгы үеде чамдык саарлыкчыларга дорт хамааржыр аа?)

Сөстүң хостуу — демократия

Соора барза — кеземче херээ

«Көдээ ишчилерге макталды» номчааш, кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Хамыктың мурнунда автор болза, чечен мерген кижиде дээрзи илден. Эң ылаңгыя үндезин тыва сөстөрни ажыглааны эки-дир. Шынап-ла, моома, моожаралыг, хугбайыраан, мачаны-биле, хаадам, дириң дээн ышкаш үндезин тыва сөстөрни амгы үеде улуг назылыг кижилерниң чүгле чамдыктары ажыглап чоруур дизе, частырыг болбас боор. Болар дээрге тыва дылдың словарлыг составының байын бадыткап турар сөстөр-ле болгай.

Оон аңгыда чечен домактарны база чамдык, чижээ «Салгакчы», «Өөреникчиге» дээн чижектиг шүлүктөргө хамаарыштыр сургуулдар, студентилер, школачылар рефераттарны, чогаалдыгларны бижип болгай. Номда чамдык четпестер барын база айтып каары артык эвес боор. Ол чүл дээрге, чамдык сөстөрдө бижик демдээн ажыглаанында болгаш грамматиктиг частырыглар бар болду. Ол дээрге, авторнун, редакторнун, корректорнун номну парлап турар үезинде ындыг частырыгларны эскербейн барганында деп санаар алаар.

Ынчалза-даа бо ном номчукчуларның сонургалын хайныктырып турары чугаажок. Ынчангаш хамыктың мурнунда библиотекалар, ол ышкаш номчукчулар-даа «Көдээ ишчилерге макталды» садып алыры чугула боор деп күзел-биле бо допчу материалды бижидим.

Седен ХЕРТЕК,
журналист.

Чүге хоруп турганыл?

Хөөмей-сыгыт, каргыраавыс тыва чоннуң бир эртинеши, сүлде демдээ апарган. Оларны делегейниң ол-бо булуңнарынга тыва оолдар, кыстарның күүселдезинде бо-ла дыңнап болур апарган. Экер-эрес оолдарывыстан аңгыда, аныяк кыстарывыс безин хөөмейлеп турар болу берген.

Мен бо чүүлүмге хөөмей-сыгыттың кыс уругларның кадыыңга салдарының дугайында бодалымны илередирин кызыдып көрей.

Шаанда чүге кыс кижини хөөмейлетпейн чорааныл? Сыгыртыр уруглар күүселде үезинде кандыг күш үндүрерил? Бир дугаарында, өкпө-хөрөкчө киргеш, орга-

низмден үнгөн хей-агаарны боостаның долгандыр турар шыңган эттериниң — сфинктерниң (sphinktez — чыра тудар, кызар) дузазы-биле тургузуп турар. Оожум сыгырыптар дээн болзувусса, алды, үстүү эриннеривисти шөйлүдүр кызыпкаш, өкпеден үнгөн хей-агаарны үрүптер бис. Бо таварылгада,

шыңган эттер кызыышкыны эриннерде чоруп турар. Сыгытты шыңган эттер дузазы-биле оон иштиги агаар үнер хоолайыңа болдуруп. Ынчан кижиниң бүгү-ле шыңган эттери ажилдап турар. Ол улуг күженишкнниг ажыл. Сыгыт үезинде тынышты шын ажыглап чадай бергенде азы тыныш чедишпейн барганда, арын-баш кызып эгелээр болгаш, хан базыышкыны бедиир. Шак мындыг күженишкнниг кыстарга, ылаңгыя ижинниг херээженнерге улуг хоралыг деп чүвени мер-

ген угаанныг бурунгуларывыс билип турганы чугаажок. Мындыг чорук сааттыг херээженнерниң уруг дүжүрүүшкүнүңге чедирип болур. Ада-өгбелеривис чүгле ол дээш, херээженнерниң сыгыдын хоруп чорааны ол.

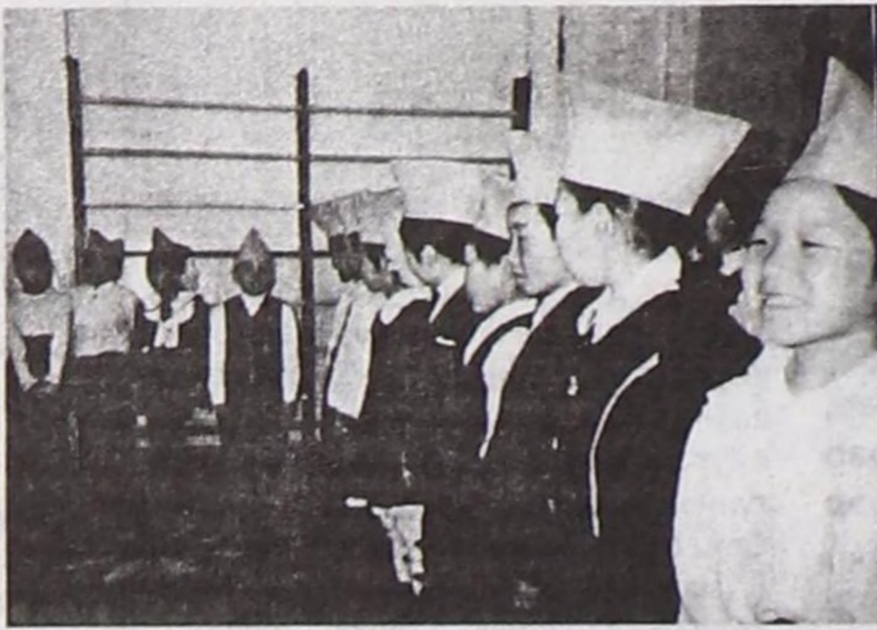
Шаг-шаа-биле турбас. Амгы кыстар чер-чуртун алгап сыгыртырга, ында багай чүве чок деп бодаар мен. Чүгле ижинниг тургаш сыгыртып болбас. Бо айтырыг талазы-биле силерниң бодалыңар манап артым.

Кызыл-оол МОНГУШ.

Өзүмнөр дег найыралдыг

Өвүр кожуунун Солчур ортумак школазында Надя Рушева аттыг пионер организациязы бар. Ол республикада бир дугаар катап тургустунган уруглар организациязы болур. Уруглар «Өөрүшкүнү сеткилдерге тарып чоруур, өзүмнөр дег найыралдыг уруглар бис» деп кыйгыныч адаа-биле ажилдап турар.

Улуг байырларда азы кандыг-бир билдингир кижиге тураскааткан чыыштар доктаамал эртип турар. Чижээлээрге, уруглар чогаалчылары Агния Бартога, Корней Чуковскийге база Екатерина Тановага тураскааткан чыыштар бедик деңгелге эрткен. Уруглар өөредилге чылы дооступ турда, Кара-Күске Чоодунун 70 харлаанынга тураскааткан чыышты 1-ги класстын удуртукчу башкызы Венера Монгуштуң удуртулгазы-биле эрттирген. Чогаалчыныч допчу намдары, ажил-ижги-биле уруглар

танышкаш, ооң шүлүктөрүн номчуурунга мөөрей эрттирген. Чыышка чогаалчының шүлүктөрүнче чуруктуг бичини номчугаштарны төрөөн чугаа болгаш чурулга кичээлдеринге кылып шенээрин шиттирлээ. Уруглар Кара-Күске Күнзекевич-биле таныжып алып күзелин ынчан илереткеннер.

Тамара ХОВАЛЫГ,
эге класстарда өөредилге эргелекчизи.

Аап-саап чүүлдер

Чулуктарның эм шынарлары

Бир хүнде 2 стакан кат-чимис, ногаа чулуу ижип турар болуңарза, могап-шылаар чорууңардан адырлып, арныңар өң кирип, бажыңар аарыыры чидер. Чулукту чаа бышкан химистерден кылып белеткээрге, ажыктыг шынарларын чидирбес:

Виноградтан чулук-хан четпес чоруктан, өкпе болгаш өт дашталып аарыглардан камгалаар.

Яблоко — сөөк-даяк быжыгалаар.

Апельсин — каракты шылап, кургаар чоруктан камгалаар.

Картофель — баш аараанда, сарыг хайыңганда, гастритке дузалаар.

Морковь — карактың көөрүңгө дузалыг, тыныш оруу болгаш ижин-хырынның шөйүндү-

лериниң картын, кешти арыглаар. Калина — гастрит, баар аарыгларыңга, бронхитке дузалаар.

Киш-кулаа — улуг эвес чаданың хан базышыкынын чавызадырыңга, аппетит көдүреринге, сыңый аарыгларыңга дузалаар.

Чаа бышкан кара-каттың чулуу карактың көөрү экижириңге дузалаар.

Кызыл свекла чулуу кижини аныяксыдар, хоралыг ыжыктарның өзүлдезин доктаадыр. Ооң амданы дыка кыжыраң. Ынчангаш ону капуста, яблоко болгаш морковь чулуу-биле холуп ап болур. Свекла чулуун белеткээш, турнуктургаш ажыглаар.

Капуста — аллергияга удур шынарлыг. Бир эвес кургаг-

шаашкактыг уругга эртеннеч-не 1 улуг омааш капуста чулуун аш ижинге бээр болза, ол чиде бээр.

Рябинаны хан базышыкынының эге чадазынга болгаш чигир аарыыңга ажыглаар.

Клюква — эът изини бадырар, сыңый аарыгларыңга дузалаар.

Лимон — хан дамырны хоралыг бүдүмелдерден арыглаар. Ажылчы байдал тударыңга дузалаар, баар арыглаар. Клюква-биле лимонуну чулуунга суг болгаш ары-чигирин немеп алырга амданныг.

Ол ышкаш помидор, огурец, чесноктун бир кезинден чулук, клюква, лимон, яблокодан чулук, свекла, морковь, апельсинден чулук, яблоко, морковь, сельдерей, огурецтен эм шынарлыг чулуктарны белеткеп болур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (июль 17-24 хүннеринде) республиканың девискээринге 111 кем-херек үүлгедии бүрүткеттинген, оларның 53-үн изин-биле истеп тодараткан. Аар кем-херектерден 5 өлүрүүшкүн, кижиниң кадынынга сагышты-биле хора чедирген 17 таварылганың үжүңгө кижилер чок болган, 4 дээрбечи чорук, 7 үптээшкин, 51 оор чорук, 4 орук озал-ондааның үжүңгө кижилер амы-тыныңдан чарылган. Наркотиктиг бүдүмел хавырған 2 таварылга демдеглеттинген.

Июль 17-де Туран хоорайның №2 школазының столоваязының соңгазының шилин адырып киргеш, оон алюминий паш-саваны билдинмес кижилер оорлаан. Оорлар аңаа аш-чем хайындырал дээш эвес, ону өңүг металл хүлээп алып черже дужаар дээш оорлааны билдингир. Кеземче херезин оттурган.

Танды кожуунун 22 харлыг чурттакчызы кожазының чунар-бажыңыңдан алюминий фляга оорлааш, кожуун шагдааларыңга туттурган. Шак ындыг кем-херек үүлгедини Чадаанага июль 21-ниң дүнезинде билдинмес улус үүлгеткен.

Июль 18-те Кызылдың ИХК-ниң инспектору, милицияның капитаны А.Д.Маады назы четпезин ийи уругларны каржы-хажагайы-биле эттеп турган эзирик хамааты Е-ни рейд үезинде туткан. Уруглар хоргадал черинде, каржы иеге хамаарыштыр херекти назы четпезин херектериниң

талазы-биле комиссия сайгарып көөр.

Июль 19-та Кызыл кожуунун Элегест-Аксынга өлүрүүшкүн болган. Шахтерская кудумчунда «Арбын-Кежик» садының артынга херезинче бижететкен 34 харлыг эр кижиниң мөчүзү тывылган. Кем-херек үүлгединге ооң кады арагалаан эки каразытырып турар. Истелгени Кызыл кожуунун прокуратуразы чорудуп турар.

Июль 20-де 2 үптээшкин болган. Назы четпезин оолдарның тергелерин күш-биле хунаап алгаш барган. Хүндүлүг ада-иелер, караңгы үеде болгаш улус эвээш черге терге мунуп алгаш халытпазын уругларыңарга чагыңар. Бир эвес тергезин хунаада берген болза, кем-херек үүлгедикчизиниң ылгавыр демдектерин сактып алгаш, чоогунда милиция ажылдакчызынга дораан дыңнадыр. Тергезиниң марказын, өңүн болгаш ылгавыр демдектерин айтыр.

Ол-ла хүн «Башня» чанында рынокта соттуг телефон садып турар черден 3 телефон оорлап чыткан 17 харлыг үш уруг туттурган. Кеземче херезин оттурган.

Июль 22-де почта харылзааның төп салбырыңга бир херезин кижиниң 14 муң рубль-диг болгаш соттуг телефонун сумказын чай-хос кадында оорлаан. Херекке 14 харлыг назы четпезин оол каразытырып турар. Ону Кызылдың ИХК-ниң истекчизи оолдун хоойлу езугаар төлээлекчизи бар турда байысаарга, буруулуун миннип турар.

Июль 23-те Кызылга билдинмес кижилер чуртталга бажыңының херимин үрээш, херезин кижиниң бажыңыңдан 15 муң рубль түңгө өңчү-хөреңгини ажыы-биле хунаап алгаш барган. Ведомстводан дашкаар камгалал килдизи, патруль-пост албанының база ол дораан истаныге чорудар бөлүктүн шагдаа ажылдакчылары кем-херек үүлгединиң дугайында дыңнадыгы алган соонда, удаваанда каразытырып турар 5 кижини изин-биле туткан. Олар кайда-даа ажылдавайн турар хамаатылар болган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Кажан? Каяа? Чүү?

Онза байдалды чарлаан

Бо чылдың майдан эгелээш, Енисейниң суу беш катап улгадып, бодунуң хемчээлин ажып, улуг үерни болдуруп турар. Эрткен неделяның ортан үезинден бээр байдал чүгээрттеп, суг сыгып, турум байдалче кирип орган, ынчалза-даа июль 23-те Енисейниң суу катап көдүрүлүп эгелээш, Каа-Хемниң суу чаңгыс дүне 107 см, Би-Хемниң суу 65 см чедир көдүрүлгөн.

Июль 23-те Кызыл хоорайның мэриниң доктаалы-биле хоорай

девискээринге онза байдалдың зоназын чарлаан. Хоорайның онза байдалдың комиссиязы хүнде үш катап хуралдап, чурттакчы чонну камгалаар болгаш хоорайның девискээрин сугга алыспас, улуг үрегдээшкннерни болдурбас дээш тодаргай хемчеглерни ап чорудуп эгелээш.

Суг алган районнарда катап чурттакчы чонну өскээр көжүрүп эгелээш. Бо хүннерде нитизи-биле 90 кижилерни өскээр көжүргөн.

Автоорук хагдыңган

Каа-Хемниң суу хемчээлин ажып, Кызыл-Сарыг-Сеп аразында автооруктун Көк-Тей чанында көвүрүгүнү бетиңден ажыр шаап, үер суунуң алганы-биле авто-

оруктун бо участогунда авто-транспорттун оруу хагдыңган. Автооруктун бо кезээнде ийи контроль эрттирилге пунктузун тургускан.

Маргылдааны түр соксаткан

Енисейниң суунуң улгатканы-биле Кызыл хоорайның Көк-Тей девискээринде Азия кубогу дээш камгалакчыларның хөй хевирлерге эртип турар бир дугаар деле-

гей маргылдааны түр соксадыр ужурга таварышканын маргылдааның кол судьязы Александр Курсаков дыңнаткан.

Паромнар ажылдавайн турар

Июль айда республиканың девискээринге улуг чаытаашкыны болуп келгени-биле чурттакчы чоннун аргыжылгазында нарын айтырыглар тургустунуп турар. Бо хүннерде Улуг-Хемни кезеринге ажылдап турган паром-

нар шупту ажылдавайн турар. Кажан паромнарның ажылдаары, чүгле сугнун сыгыгаар хемчээлинден хамааржыр деп республиканың Орук агентилениниң специалистери дамчыткан.

Бистиң корр.

Куш оолдары өлүп эгелээш

Убса-Нур хөлүнүн Тыва Республиканың девискээринге хамааржыр турар кезээнге черлик куштарның өлүп турары-биле холбаштыр карантинни ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле июль 10-

дан эгелеп чарлаан турган. Амгы үеде ында куш оолдарының өлүп турары демдеглеттинген. Сөөлгү хонуктарда 65 куш оолдары өлгени илерээш.

Сонуургактарга

Кымның чоруу чогуңгурул?

Чорук-херектиң чогуңгуру салым-чолдан эвес, кижиниң бүдүжүндөн хамааржырын америк эртемденнер бадыткан турар.

Берегдээшкннерге таварышкан улус ийи бөлүккө чарлыр. Биргилери — салым-чолга бүзүрээр. Олар амыдыралдың агымынга алзып, муңгараарыңга ынак. Кандыг-бир болушкун болганда, байдалды сайгарып көөрүнчү эвес, дүрген-не өскелерже буруу чууй каарынче далажыр.

Өскелери — идепкейжи, шимченгир. Олар берге байдалга таварышканда, ол бүгү оларның боттары-биле холбаалыын миннип, байдалды хажызыңдан шинчилеп, херектиң ужурун ылавылаарын оралдажыр. Чорук-херээ чогувайн барганда, бот-шүгдүңгеш база катап бурунгаарлаарыңдан чалданмас.

Деңзи немевейн

таакпыдан адырлып болур бе?

Таакпыны каап турар кижиге семирбегинге свекла дузалап болур. Ооң иштики тургузуу мага-ботта артык бүдүмелдерни арыглаар, хан-дамыр эргилдезин күштелдирер. Чиг база хайындырган свекланы хээндектээш (1:3 кезек), хендир үзү холаан салат артык

деңзиден база багай чаңчылдан адырлырыңга дузалаар.

Холуксааларда хора бар бе?

Чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг, ынчангаш амдан кириер холуксааларны хөлүн эрттирбези чуула. Америкада хөй холуксаа ажыглаар улустун аарыын «кыдат ресторан аарыы» деп адап турар аларган. Кургаг холуксааларның эң кол амдан кирикчизи глютамат натрий боду хора чок-даа бол, көвүдөдир ажылгалаан таварылгада, В 12 витаминни шингээдинге шаптыктыг. Мындыг байдал нерв системаны кошкаарыңга салдарлыг.

Хевисти хлеб-биле

арыглап болур

дижири шын бе?

Чүгле дүктүгүр эвестерин. Чүге дизе хлеб тогланчызы доозунну бодунче эки сиңирер. Ол ышкаш хлебтиң карты-биле хевисти чоа аарак дүрбээш, тогланчызын щетка азы ширбиш-биле арыглап болур. Дүктен кылган хевисти саваның сугнун көвүүнге сы туткан пөс-биле чодуп аштаар. Хилден кылган чымчак хевистерни ажиткан капуста суунга сы туткан пөс-биле чодар. Бүрүленчек шык шай шаарын кандыг-даа хевис арыглаарыңга ажылдап болур. Ону хевисче чашкаш, арыдыр ширбип кааптар. База бир эптиг арга — дусту чашкаш, шык ширбиш-биле ширбиңир. (Өг-бүлө сеткүүлүндөн очулдурган.)

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлөттүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7790. Чагыг 88.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЬЫЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүзэ.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилениниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинийин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттың авторларның материалдары авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтың саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыялаар.